

Київський національний торговельно-економічний університет

Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА (ПРОЕКТ)

на тему:

**«ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОЦІНЮВАННЯ МОРАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УПРАВЛІНСЬКЕ РІШЕННЯ»**

Студентки 2-го курсу, 3м групи,

Спеціальності 053 Психологія
спеціалізації Психологія

Сатиренко Ірини
Олександрівни

Науковий керівник
доктор психол. наук, професор

Полунін Олексій
Васильович

Науковий консультант
Канд. психол. наук, доцент

Хлонь Оленксандр
Михайлович

Гарант освітньої програми
Доктор психол. наук,
професор

Корольчук Валентина
Миколаївна

Київ 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичний аналіз проблеми оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.....	7
Висновки до першого розділу.....	17
РОЗДІЛ 2. Обґрунтування методів та емпірична модель дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.....	19
2.1. Організація дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.....	19
2.2. Обґрунтування методів та методик дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.....	21
Висновки до другого розділу.....	27
РОЗДІЛ 3. Емпіричний аналіз результатів дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.....	28
3.1. Аналіз результатів дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.....	28
3.2. Практичні рекомендації щодо коректної оцінки прийнятих управлінських рішень.....	36
Висновки до третього розділу.....	42
ВИСНОВКИ	45
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	49
ДОДАТКИ	53

ВСТУП

Актуальність проблеми. Когнітивні уявлення особистості про моральні норми поведінки та перетворення їх у внутрішні регулятори поведінки та діяльності саме і становлять сутність процесу розвитку та виховання моральної відповідальності. Протягом усього життєвого шляху розвиток відповідальності відбувається в напрям від об'єктивності до суб'єктивності. За цей час відповідальність проявляється через такі форми як: відповідальність як зовнішньо задана необхідність, відповідальність як усвідомлена, відповідальність як потреба. Відповідальність особистості тісно пов'язана з її свободою, самосвідомістю, локусом контролю. Ці зв'язки є неоднозначними як на різних етапах онтогенетичного розвитку особистості, так і в індивідуальному плані.

Проблемі відповідальності присвячено чимало досліджень у різних напрямках: етичному (Ж. Піаже, Л. Колберг, К. Хелкама), причинності (Ф. Хайдер), контексті вивчення локусу контролю (Дж. Роттер, Дж. Аткинсон, Д. Мак-Клелланд, Х. Уїткін), психолого-педагогічному (К.А. Климова, Л. С. Славіна, В.А. Горбачова, З.М. Борисова), соціально-психологічному (Л. А. Сухінський, В.С. Агєєв, К. Муздибаєв, Т.Н. Сидорова), рольовому підході (Н. Головка, А.Ф. Плахотний, С.Ф. Анісімов), контексті життєдіяльності особистості (Ш. Бюлер, С.Л. Рубінштейн, К.А. Абульханова, Л.І. Дементій) [1, 2, 8, 9, 23, 24, 28, 29, 30, 41, 42]. Кожен із них здійснив величезний вклад у вивчення питання відповідальності, що спричинило створення ряду важливих положень для розгортання подальших психологічних досліджень.

Особливої актуальності проблема відповідальності набуває в зв'язку з тим, що вона, будучи формою регуляції і саморегуляції особистості, визначає ефективність діяльності і життєдіяльності.

Відповідальність як готовність, здатність і процес забезпечення суб'єктом цілісності, самостійності та ефективності діяльності є суб'єктною властивістю

особистості, центральним особистісним утворенням, що визначає багато аспектів життя.

Відповідальність як ресурсна особистісна характеристика забезпечує особистості конструктивне ставлення до життя, надає можливість вирішувати протиріччя і життєві труднощі, досягати успіху. Таким чином, завдяки відповідальності людина здатна співвідносити і порівнювати свої здібності і можливості з вимогами зовнішнього середовища, суспільства або інших людей і тим самим досягати успіху.

Актуальність вивчення відповідальності як важливої властивості суб'єкта обумовлює стійкий дослідницький інтерес до даної проблематики. Разом з тим слід зазначити, що відповідальність не можна розглядати в парадигмі абсолютності. Не існує абсолютно безвідповідальних людей, так само як немає і абсолютно відповідальних.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у дослідженні психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення та на їх основі розробці практичних рекомендацій щодо підвищення моральної відповідальності та оптимізації процесу управління.

Відповідно до мети було сформульовано такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми оцінювання моральної відповідальності за прийняті управлінські рішення.
2. Обґрунтувати методи та психодіагностичний інструментарій і розробити програму дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.
3. Розробити практичні рекомендації, спрямовані на підвищення моральної відповідальності та оптимізацію процесу управління.

Об'єктом дослідження є оцінювання третіми особами моральної відповідальності за управлінське рішення.

Предметом дослідження є психологічні особливості оцінювання третіми особами моральної відповідальності за управлінське рішення.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань у роботі було використано комплекс взаємодоповнюючих методів дослідження:

- *теоретичні:* аналіз наукової літератури, описовий метод, метод узагальнення отриманої інформації;
- *емпіричні:* спостереження; бесіда; експеримент; психодіагностичний інструментарій - 16-факторний опитувальник Р. Кеттела, методика діагностики самоактуалізації особистості А.В. Лазукіна (САМОАЛ), опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О., шкала макіавелізму особистості (MACH-IV).
- *математичні:* кореляційний аналіз Пірсона.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у наступному:

- поглиблено знання про особливості, та детермінанти моральної відповідальності особистості;
- на емпіричному рівні з'ясовано особливості проявів відповідальності в тих чи інших ситуаціях;
- дістали розвитку підходи щодо виховання та удосконалення моральної відповідальності особистості.

Практична значимість дослідження. Отримані результати дослідження можуть бути використані не тільки у вирішенні власних етичних та психолого-педагогічних проблем, але й в питаннях профвідбору, HR-менеджменту, роботи з персоналом, підготовці як керівників, так і підборі команди відповідно до психологічних особливостей керівника чи вже існуючого колективу.

Емпіричною базою дослідження визначено студентів Київського національного торговельно-економічного університету. Вибірку склали 65 студентів віком від 18 до 22 років..

Апробація результатів. Основні положення та актуальність роботи оприлюднено в науковій статті «Теоретико-методичні засади вивчення оцінювання моральної відповідальності управлінських рішень», яка опублікована у збірнику наукових статей «Організаційна та економічна

психологія» (Київський національний торговельно-економічний університет, 2019).

Структура роботи. Випускна кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (43), додатків (4). Робота містить 4 таблиці, 4 рисунка. Основний зміст випускної кваліфікаційної роботи викладений на 48 сторінках, загальний обсяг роботи – 79 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ОЦІНЮВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УПРАВЛІНСЬКЕ РІШЕННЯ

У сучасних умовах життя суспільство дає громадянам значну свободу, права та можливість вибору в усіх сферах життєдіяльності, але також і змушує людей займати активну життєву позицію, виступати в ролі творців власної долі. Це передбачає буття людини як суб'єкта життєдіяльності, тому що лише так особистість здатна на усвідомлений вибір, прийняття розумного зваженого рішення, реалізацію поставлених цілей та свідоме регулювання власного життя.

У зв'язку з цим сьогодні особливого значення набуває проблема суб'єкта та пошук особистісних характеристик прояву суб'єктності людини. Однією з найважливіших властивостей особистості є її активність, що представляє собою результат співвіднесення потреб особистості і вимог суспільства [2]. Здатність особистості оптимально співвідносити необхідне і бажане, виступаючи найважливішою формою суб'єктної активності, являє собою таку фундаментальну особистісну характеристику, як відповідальність. Саме відповідальність являється максимальним вираженням суб'єктної позиції в діяльності і життєдіяльності [29].

У сучасній етиці моральна відповідальність розглядається як здатність регулювати свою поведінку в залежності від відповідності чи невідповідності такої поведінки прийнятим в суспільстві нормам, традиціям, моральним цінностям. На відміну від правової, моральна відповідальність не має юридичного, формального аспекту і пов'язана з суб'єктивною оцінкою індивідом своєї поведінки.

У тлумачному словнику української мови термін «відповідальність» трактується як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, дії, вчинки, слова» [34]. Тобто, відповідальність – винність за кінцевий результат діяльності.

Вивчення феномена відповідальності носить міждисциплінарний характер: його висвітлювали у філософії, соціології, психології, політиці, педагогіці і т.д. Відповідальність являється одним із найскладніших явищ в психології, тому

активно вивчалась як зарубіжними, так і вітчизняними авторами (К. О. Абульханова, М. Й. Боришевський, Г. С. Костюк, Д.А. Леонтьєв, К. К. Муздибаєв, С. Л. Рубінштейн, М. В. Савчин, А. Маслоу, Н. О. Мінкіна, К. Роджерс, Л. Кольберг, Ф. Хайдер, К. Г. Юнг, З. Фрейд та ін.) [1, 2, 14, 18, 21, 23, 27, 28, 29, 31, 32, 33, 40, 41].

Висвітлення людини як суб'єкта, що несе особистісну відповідальність за власне життя, вперше відбулось у екзистенційній філософії. Ідея людини, яка несе відповідальність за своє існування, а отже зіштовхується з прийняттям рішень та вибором у тих чи інших ситуаціях, постає у роботах С. К'єркегора, а надалі у М. Хайдегера, Ж.-П. Сартра та інших екзистенційних філософів. Ця ідея мала великий вплив на подальший розвиток гуманістичної та екзистенційної психології, де прийняття особистісної відповідальності є основним пунктом для психотерапії.

У психології особистості виділяються різні напрямки інтерпретації поняття відповідальності як особистісної якості. Наприклад, згідно з фрейдизмом, відповідальність людини зароджується у результаті інтеріоризації зовнішніх соціальних норм. За З. Фрейдом, зовнішні табу в процесі соціалізації індивіда перетворюються на внутрішні, переміщуються всередину індивіда, до «Над-Я». Подібним чином відбувається і з механізмом формування совісті як найважливішого індикатора відповідальності особистості. В біхевіоризмі та необіхевіоризмі совість постає однією із значущих інтеріоризованих ланок «внутрішніх змінних», але які все таки залежні від зовнішніх умов-стимулів [20].

Щодо інтерпретації поняття відповідальності в гуманістичній психології та неофрейдизмі, то відповідальність людини пов'язана з психологічними факторами. Представники гуманістичного підходу висувають вимоги про обов'язкову наявність почуття відповідальності як центральної та професійної особистісної якості особистості, яка працює в сфері «людина - людина». Поняття відповідальності та самоактуалізації взаємозамінні: в процесі самоактуалізації людина стає відповідальнішою, а, підвищуючи рівень відповідальності, вона, в свою чергу, підвищує рівень самоактуалізації. У Е. Фромма тема

відповідальності людини набуває фундаментальний філософсько-психологічний статус, оскільки вона пов'язана з «дихотомією людського існування» і за нею ховаються глибинні внутрішні витоки в несвідоме. Відповідальність виражає внутрішню потребу людини в об'єкті для служіння і несвідоме прагнення до гармонії зі світом. Особливо Е. Фромм підкреслює, що в сучасному суспільстві ця потреба може гаситися в установках «мати, а не бути», в «байдужості до себе та інших» [37].

На думку В. Франкла, основою людського існування є три складові: свобода, духовність і відповідальність. Найвищим рівнем відповідальності є відповідальність перед життям, яка власне і являє собою сенс людського буття [16].

За К. Роджерсом, формуванню відповідальності сприяє процес унікального синтезу внутрішніх переживань - сприймань, які необхідно стимулювати в процесі психолого-педагогічної роботи. К. Роджерс у своїх роботах не робить опису та роз'яснення механізмів становлення відповідальності, він лише констатує факт необхідності її усвідомлення й інтеграції в структуру ціннісних орієнтацій особистості [27].

Варто звернути увагу на роботи американського психолога А. Маслоу. Він наголошував, що самоактуалізовані особистості, тобто ті, які досягли найвищого рівня психологічного розвитку, характеризуються високим рівнем автономії: відповідальність займає таку важливу позицію, як і самодостатність, самодисципліна, здатність приймати самостійні рішення та самостійно діяти. Для таких особистостей не існує поняття дихотомії соціальної та особистої відповідальності, а лише глибоке почуття причетності та симпатії до людства в цілому, почуття єднання з людством [21]. Надалі ця думка отримала розвиток у трансперсональній психології. На думку прихильників цього напрямку людина, яка пройшла через трансперсональний досвід, характеризується вищим психічним здоров'ям, ставиться до повсякденної реальності з особливою серйозністю, з особистою і соціальною відповідальністю і в той же час усвідомлює відносну цінність такої перспективи [7].

Звертаючись до робіт К. Г. Юнга, можна помітити, що він протиставляє відповідальність людини в соціальному плані і в особистому, в тому числі в релігійному контексті (мається на увазі «індивідуальна відповідальність перед Богом»). К. Г. Юнг розводить соціальну відповідальність як результат «примусу ззовні» [39], і власне особисту відповідальність. Таке розведення чітко ілюструється при психологічному аналізі совісті, тому що з психологічної точки зору совість має дві сторони. Перша сторона – моральна, вона є результатом сугестії моральних приписів. Друга сторона – етична, вона виникає при зіткненні моральних приписів та являє собою рішення, яке привноситься архетипом і відповідає глибинним основам особистості [40].

Щодо вітчизняної психології, то питання відповідальності ґрунтовно висвітлюється в працях С.Л. Рубінштейна, який співвідносить відповідальність зі свободою і необхідністю. Аспект необхідності проявляється в тому, що діяльність людини залежить від об'єктивних життєвих обставин. Аспект свободи виявляється в тому, що людина як активна істота в змозі змінювати ці обставини. Саме відповідальність дає можливість людині вдало поєднувати між собою аспекти необхідності та свободи. С.Л. Рубінштейн говорить також, що особистість несе відповідальність не тільки на етапі реалізації прийнятого рішення, але і на етапі його планування. Також С. Л. Рубінштейн вводить поняття міри відповідальності, яка залежить від реальних можливостей, що надаються людині на життєвому шляху [28].

У працях К.О. Абульханової активність виступає найважливішою рисою, яка визначає весь життєвий шлях особистості і включає в себе спрямованість особистості, життєвий досвід, цінності і т.д. Для кращого розуміння сутності активності вона розглядається через дві можливі форми її реалізації - ініціативу і відповідальність. Ініціатива є формою самовираження суб'єкта, спонуканням до здійснення конкретної діяльності, що відповідає його потребам. Відповідальність несе в собі гарантію досягнення суб'єктом успіху в здійсненні діяльності, при чому рівень складності та часові рамки виконання особистість задає собі власноруч. Для того, щоб відповідальність набула якісно найвищої

стадії розвитку, її потрібно перетворити на внутрішню детермінанту, адже тільки на такому рівні відповідальність може гармонійно поєднуватися з ініціативністю [2].

Л.І. Дементій продовжив розробку ідей К.О. Абульханової та прийшов до висновку, що в дійсності не існує абсолютної відповідальності чи абсолютної безвідповідальності. Окрім того, якщо особистість постійно бере відповідальність за будь-які навіть незначні події, то в результаті це матиме негативний вплив як на результат діяльності, так і на психіку особистості. Відповідальність набуває особистісний характер тільки тоді, коли першочергово відповідає потребам особистості, а вже потім – вимогам дійсності [8].

При дослідженні моральної відповідальності варто звернути увагу на концепцію К.О. Абульханової щодо уявлень, які є однією із процедур соціального мислення. К.О. Абульханова вказує, що людина як суб'єкт життя має потребу у соціальному мисленні та визначає його як мислення про соціальну дійсність та її компоненти, такі як: соціальні події, процеси, відносини, поведінка людей та їхні власні особистості. Через соціальне мислення відображається ставлення людини до сучасної соціальної дійсності, до її окремих аспектів, таких як: політичний, правовий, моральний, ціннісний тощо. Звідси випливає, що вивчення соціальних уявлень людей про моральність дає змогу визначити їхні переконання, орієнтири, цінності, пріоритети. З точки зору К.О. Абульханової, соціальне мислення включає в себе дві діалектично протилежних якості. Перша якість – незалежність пізнання світу від суб'єкта та залежна від суб'єкта оцінка світу відносно суб'єкта. Тобто, мислення особистості включає понятійно-категоріальний рівень мислення власної епохи, що підсилюється чи послаблюється соціально-психологічними механізмами, притаманними даному соціальному колу. Друга якість – залежність пізнання світу від суб'єкта та оцінка відносно суб'єкта. За допомогою цієї якості можна стверджувати, що соціальні уявлення завжди особистісно вироблені, значимі та незалежні від їх усвідомлення чи інтуїтивності [1]. Отже, соціальні уявлення з точки зору механізму свідомості особистості дозволяють вивчати роль

особистісних властивостей в їхньому функціонуванні. Для нашого дослідження це є вагомим у розрізі того, на підставі чого людина формує ту чи іншу моральну оцінку дій.

Д.А. Леонтьєв виокремлює відповідальність, духовність і свободу як форми існування і способи самоздійснення особистості. Відповідальність – усвідомлення людиною власної здатності бути причиною змін як в навколишньому середовищі, так і у власному житті, а також свідоме управління даною здатністю. Виходячи з цього, Д.А. Леонтьєв виділяє таке поняття як «відповідальність зрілої особистості» – внутрішня регуляція, опосередкована ціннісними орієнтирами» [18].

Говорячи про відповідальність, найчастіше мають на увазі певну нормативність особистості, такі внутрішні передумови, які дозволять забезпечити оптимальне здійснення тієї чи іншої діяльності. У такому випадку об'єктом відповідальності є складові процесу діяльності. У своїх працях К. Муздибаєв говорить про те, що об'єкт відповідальності є досить багатограним: відповідальність може бути прийнята суб'єктом або покладена на нього; суб'єкт може нести відповідальність або складати її з себе; також суб'єкт може бути притягнутий до відповідальності. Тим не менш, усі дії людини, пов'язані з поняттям відповідальності включають в себе усвідомлену активну діяльність [23]. Відповідальність - це форма контролю за діяльністю суб'єкта, а метою цього контролю є встановлення меж відповідальності суб'єкта. Під цими межами мається на увазі міра відповідальності.

Також у роботах К. Муздибаєва виокремлюється чотири можливих напрямки розвитку відповідальності: від колективної до індивідуальної, від зовнішньої до внутрішньої, від відповідальності за минуле до відповідальності за майбутнє, зміна в часі самого суб'єкта поведінки. Відповідальність людини пов'язується з усвідомленням сенсу власного буття, а вже від змісту, мотивації та цінностей, які спонукають людину до діяльності, залежить активність особистості та свідоме ставлення до тієї чи іншої діяльності. [23]. А відчуженість від соціальних норм та неусвідомленість власного сенсу життя

послаблюють соціальну відповідальність і активність особистості. Власне таким чином ілюструється взаємозв'язок соціальної та психологічної детермінант відповідальності.

Низка авторів вказують на взаємозв'язок значущих особистісних рис людини, таких як відповідальність, з рівнем розвитку свідомості і самосвідомості особистості. Так у роботах М.В. Савчина наголошується, що основною психологічною характеристикою відповідальності виступає аналіз саме її суб'єктивних аспектів, таких як мотиви, переживання, самосвідомість, тому що без них неможливо встановити механізми розвитку та функціонування відповідальності як особистісної характеристики [31]. Відповідальність являє в собі таку властивість особистості, яка поєднує складові афективно-мотиваційної, інтелектуальної та діяльнісно-поведінкової сфер людини. М.В. Савчин визначає як загальні, так і специфічні механізми забезпечення відповідальної поведінки. До загальних можна віднести саморегуляцію мотивації, свідомість, самосвідомість і моральну самосвідомість. Специфічні механізми включають ідентифікацію, емпатію, наслідування значущих інших, усвідомлення та саморегуляцію. Тобто, потреба діяти відповідально та усвідомлення особистісного сенсу предмета відповідальності є важливими складовими для розвитку відповідальності як властивості особистості.

І.С. Булах характеризує відповідальність, досліджуючи її становлення в процесі дорослішання, як інтегративну властивість особистості, що виникає в результаті синтезу в свідомості та самосвідомості різних форм (сором, вина, гідність, совість) та позитивних якостей (чесність, справедливість, співпереживання та ін. Так, у підлітків молодшого віку якісно змістовнішою виявляється дисциплінарна відповідальність, середнього віку відповідальність за себе, старшого - відповідальність за інших [4].

Моральна відповідальність виникає в ситуації моральної дилеми, тобто в ситуації вільного вибору, якщо ж людина діє під впливом зовнішніх обставин, то питання моральної відповідальності має дискусійний характер. У філософії, де відповідальність розглядається в контексті проблеми свободи і необхідності

людини, виділяються дві основні позиції в її вирішенні. З точки зору позиції жорсткої причинності моральна відповідальність людини заперечується, якщо подія настає в силу фізичних та природних законів і не може не відбутися. Інша точка зору - позиція компатибілізму, який поєднує уявлення про причинність і детермінованість явищ з визнанням моральної відповідальності і вільної волі особистості. Людина може здійснювати вибір між тими альтернативами, які є, спираючись на особистісні диспозиції. Представник класичного компатибілізму Т. Гоббс пише, що вільна воля людини - це свобода діяти у відповідності зі своїми бажаннями [6].

Таким чином, визнаючи свободу волі особистості в здійсненні вибору дій в ситуації моральної дилеми, ключовим питанням дослідження моральної відповідальності стає питання про особистісні фактори прийняття моральної відповідальності [3].

У психології морального розвитку отримало визнання положення про те, що два основних принципи визначають особистісний вибір в умовах моральної проблеми, а саме: принцип справедливості (який стверджує ідею соціального договору про визнання моральним того, що являє у собі максимальне благо для максимальної кількості людей) і принцип турботи (заснований на емпатії і співпереживанні іншому).

Якщо розглядати розвиток моральної свідомості особистості за концепцією Ж. Піаже, то можна виокремити дві стадії становлення моральної свідомості: 1) дотримання норм через страх покарання або у зв'язку з визнанням їхнього незмінного характеру; 2) дотримання моральних норм як результат внутрішньої прихильності особистості [24].

Л. Кольберг розвиваючи та удосконалюючи ідею Ж. Піаже, розробив власну теорію стадій морального розвитку, де обґрунтував шість етапів даного процесу. Критеріями для виокремлення стадій були три види орієнтацій: на авторитети, звичаї та принципи. На думку Л. Кольберга поведінка дитини визначається зовнішніми правилами та нормами, а з тим як дитина дорослішає, то певні схвальні поведінкові орієнтації перетворюються на внутрішні сталі

установки самоконтролю. Тому на першій стадії критерієм правильності поведінки є бажання уникнути покарання; на другій – задоволення чужих потреб задля взаємовигоди; на третій – схвалення інших людей; на четвертій – установка на дотримання соціальних правил; на п'ятій - відповідність універсальним загальноприйнятим нормам; на шостій – слідування власної совісті. Виокремлені стадії морального розвитку обумовлюють логіку тих чи інших дій з точки зору моралі. Сам Л. Кольберг зазначає, що далеко не всі доходять до четвертої стадії і лише 10% людей у віці від 16 років досягають останньої стадії морального розвитку. Можна зробити припущення, що люди, які знаходяться на високих стадіях морального розвитку, більш схильні до прийняття морально правильних рішень, ніж ті люди, які перебувають на нижчих рівнях. На цю тему проводиться ряд як зарубіжних, так і вітчизняних досліджень, проте абсолютно однозначних висновків поки немає [41].

Потреба в моральному схваленні та самоохваленні є одним із значущих факторів поведінки людини. Теорія морального схвалення виділяє чотири дихотомічні ланки вчинків:

- 1) масштаб наслідків – сума позитивних та негативних наслідків;
- 2) очевидність зла – рівень впевненості в моральності вчинку;
- 3) міра примусу в прийнятті рішення – міра свободи в прийнятті рішення;
- 4) міра співучасті – міра особистої причетності до вчинку.

Відповідно до цієї теорії люди, які непевно відчувають власну моральну відповідальність, набагато частіше скоюють неетичні вчинки, ніж ті, у кого високий рівень відчуття власної моральної відповідальності.

Варто також вказати на експериментальні дослідження у сучасній соціальній психології, які пов'язують становлення відповідальності з локусом контролю особистості.

Зокрема, для соціальної психології характерно виділення двох типів особистості: з екстернальним та інтернальним локусами контролю. Екстернальність та інтернальність являють два види локалізації контролю особистості над подіями, які відбуваються в її власному житті. Локус контролю є

інтегральною особливістю особистості і включає в себе такі аспекти як: почуття відповідальності, готовність до активних дій та усвідомлення сенсу буття.

Так, екстернальний тип контролю характеризується як адаптивно-конформний тип відповідальної поведінки. В основі особистості даного типу лежить внутрішня ідентифікація з певною соціальною групою, завдяки чому досягається певний мінімум внутрішнього відчуття важливості і цінності свого «Я». Але в даному випадку особиста відповідальність зводиться до мінімуму. Саме на такий тип особистості орієнтуються керівники авторитарного стилю управління. Також людина переконана в тому, що контроль над подіями здійснюється ззовні, вірить у долю. Люди з інтернальним локусом контролю, навпаки, вважають, що саме власними вчинками керують події в житті, частіше відчувають відповідальність за результати своєї діяльності, покладаються на особисті цінності і уявлення [23].

Впевнена у собі людина з сильним «Я» покладатиметься на особисті переконання в більшій мірі, ніж людина зі слабким «Я», тобто, при екстернальному локусі контролю людина схильна опиратися на інформацію, надану іншими людьми, для вирішення конкретного питання. В організаційному контексті люди, залежні від обставин, стикаючись зі складними етичними проблемами, швидше за все, будуть в більшій мірі схильні до впливу сил, які існують всередині організації, оскільки при прийнятті рішень вони ґрунтуються на інформації, що виходить від інших співробітників або керівництва. Відповідно рішення таких людей будуть різнитися залежно від зовнішніх обставин (приймається рішення в межах організації чи поза її межами).

На противагу екстерналам, інтернали будуть керуватися лише наявною у їхньому розпорядженні інформацією, а їх рішення не будуть суттєво різнитися від зміни того, приймаються вони в межах організації чи ні. Загалом, чим вище інтернальність особистості, тим вище її відчуття відповідальності, більше в її житті сфер і ситуацій, за які вона бере на себе відповідальність, вище рівень саморегуляції власної життєдіяльності. Чим більше ж людина переконана у тому, що події її життя спричиняються незалежними зовнішніми чинниками,

тим менше стає міра її відповідальності, тим в меншій мірі вона покладає на себе відповідальність в різних сферах своєї життєдіяльності. Тому екстернали в меншій мірі відчувають відповідальність за наслідки власних дій, ніж інтернали [5].

Так, К.Л. Купер і Дж. Маршалл наводять такі дані: екстернали більш адаптивні і краще орієнтуються в житті, ніж інтернали; фахівці, орієнтовані на досягнення, показують більш високу незалежність і включеність в роботу, ніж орієнтовані на безпеку [15]. Дослідженнями показано, що локалізація контролю особистості пов'язана з мотивацією досягнень і самооцінкою, що, в свою чергу, впливає на прийняття рішень, задоволеність роботою і успішність побудови кар'єри [38].

Таким чином, відповідальність виступає як особистісна детермінанта уявлень про успішну людину [17]. При прийнятті людиною певного рішення, міра відображення особистих цінностей в процесі прийняття визначається наступними пунктами: силою «Я»; тим, наскільки людина залежить від обставин; уявленнями про джерело впливу на розвиток подій. Поведінка особистості, яка володіє сильним «Я», не залежить від обставин і відчуває себе джерелом впливу, буде максимально відображати її особисті цінності. Поведінка особистості, яка має слабе «Я», залежна від обставин і вважає себе неспроможною вплинути на події, мінімально визначатися її особистими ідеалами. Тому варто очікувати, що при прийнятті особистістю рішення власні цінності однієї людини будуть меншою мірою опосередковані впливом організації, ніж власні цінності іншої людини.

Висновки до першого розділу

Стурбованість суспільства з приводу рівня і якості громадянської та особистої відповідальності жителів країни чітко простежується в різних сферах життєдіяльності, тому підготовка будь-якого спеціаліста потребує підсиленої уваги до формування його моральної сфери та визначення моральних цінностей, принципів, переконань.

Аналіз наукової літератури допоміг визначити, що відповідальність – це надзвичайно складний феномен, який у структурі розвиненої особистості стоїть поряд з поняттями самоактуалізації, самовизначення, самодостатності, самодисципліною. Виявлення і вивчення психологічних аспектів відповідальності показує множинність концептуальних підходів до цієї сторони людського існування. Перш за все, знання цих аспектів не дозволяє редукувати всю проблематику відповідальності переважно до соціальної відповідальності за моделлю правового характеру. Відповідальна чи безвідповідальна поведінка має свої власні психологічні витоки, а вони в свою чергу можуть бути різного рівня, характеру та спрямування. Це дає підґрунтя для подальших психологічних досліджень в сфері відповідальності та механізмів оцінювання моральної відповідальності за прийняті рішення.

РОЗДІЛ 2. ОБГРУНТУВАННЯ МЕТОДІВ ТА ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОЦІНЮВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УПРАВЛІНСЬКЕ РІШЕННЯ

2.1. Організація дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення

У даному дослідженні психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення прийняла участь група студентів Київського національного торговельно-економічного університету. Всього у дослідженні прийняли участь 65 студентів віком від 18 до 22 років.

Мета та завдання дослідження визначили логіку експериментальної роботи, яка проводилась у три етапи (табл. 2.1.1.).

Таблиця 2.1.1.

№	Етап	Зміст етапу
1	Підготовчий	Здійснення теоретичного аналізу наукових джерел стосовно дослідження моральної відповідальності особистості; визначення вибірки дослідження; розробка концептуальної моделі організації дослідження; розроблення програми експерименту та формулювання гіпотез; підбір та обґрунтування психодіагностичного інструментарію дослідження.
2	Емпіричний	Проведення експериментального дослідження, спрямованого на вивчення психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.

Продовження таблиці 2.1.1.

3	Завершальний	Узагальнення результатів теоретичного та емпіричного дослідження, розробка практичних рекомендацій щодо підвищення особистісної відповідальності з урахуванням отриманих емпіричних даних, формування висновків та оформлення випускної кваліфікаційної роботи.
---	--------------	---

На першому етапі дослідження було здійснено теоретичний аналіз наукових джерел стосовно дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення. Також на даному етапі було визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження. На основі проведеного аналізу підбрано відповідний психодіагностичний інструментарій.

На другому етапі здійснювався підбір та обґрунтування вибірки досліджуваних. Безпосередньо здійснювалось експериментальне дослідження, спрямоване на вивчення оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення, а саме на прикладі студентів університету.

На третьому етапі проводилась обробка, аналіз та інтерпретація отриманих під час дослідження даних, розробка практичних рекомендацій щодо підвищення особистісної, формування висновків та оформлення випускної кваліфікаційної роботи.

Модель емпіричного дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення представлена на рисунку 2.1.1.

Рис. 2.1.1. Емпірична модель дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за прийняте управлінське рішення

2.2. Обґрунтування методів та методик дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення

З метою визначення психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення було вирішено провести дослідження на вибірці досліджуваних, яка складається зі студентів Київського національного торговельно-економічного університету, віком від 18 до 22 років.

Протягом дослідження застосовувалися методи та методики, які спрямовані на дослідження загальної обізнаності студентів про моральну відповідальність, виявлення особистісного симптомокомплексу відповідальності, діагностику локусу контролю, самоактуалізації та оцінювання навмисності дій. Також методичний інструментарій підбирався відповідно до вимог валідності, надійності, інформативності та зручності у виконанні. Таким

чином, у дослідженні застосовувався такий психодіагностичний інструментарій як 16-факторний опитувальник Р. Кеттела, методика діагностики самоактуалізації особистості А.В. Лазукіна (САМОАЛ), опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О. та шкала макіавелізма особистості (МАСН-IV).

Нижче докладніше обґрунтовано кожен із зазначених методик.

16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела спрямовано на діагностику особистості та побудову на основі отриманих результатів характерологічного портрету. Методика має кілька форм: форми А і В вважаються стандартними і містять по 187 питань, форми С і D містять по 105 питань і використовуються в ситуації обмеженості в часі та роботи з великою групою [11]. Для нашого дослідження ми використовуємо форму А (див. дод. А).

Р. Кеттел виділив 16 конституційних факторів, які дають дані про індивідуально-психологічні особливості особистості: фактор А «замкненість – відкритість»; фактор В «конкретне мислення – абстрактне мислення»; фактор С «емоційна нестабільність – емоційна стійкість»; фактор Е «підлеглість – домінантність»; фактор F «стриманість – експресивність»; фактор G «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки»; фактор Н «боязкість – сміливість»; фактор І «жорсткість – м'якосердність»; фактор L «підозрілість – довірливість»; фактор М «практичність – мрійливість»; фактор N «простота – розважливість»; фактор О «самовпевненість – схильність до почуття провини»; фактор Q1 «консерватизм – радикалізм»; фактор Q2 «конформізм – нонконформізм»; фактор Q3 «низький самоконтроль – високий самоконтроль»; фактор Q4 «розслабленість – емоційна напруга».

Окрім цього, фактори можна об'єднати в блоки за трьома напрямками: інтелектуальний блок (фактори В, М, Q1), емоційно-вольовий блок (фактори С, G, О, Q3, Q4), комунікативний блок (фактори А, Н, Е, L, N, Q2).

Методика діагностики самоактуалізації особистості (САМОАЛ) А. В. Лазукіна є адаптацією тесту особистісних орієнтацій POI (Personal Oriertation Inventor) Е. Шострома і розроблена з урахуванням специфічних

особливостей самоактуалізації нашого перехідного суспільства. Дана методика дозволяє з'ясувати рівень самоактуалізації особистості за окремими її виявами, а також наскільки особистість реалізує власні потенційні можливості (див. дод. Б).

Методика САМОАЛ містить 100 парних питань, які розподіляються за 11 шкалами, тому їх можна обчислювати як окремо, так і загальний показник рівня самоактуалізації. Наведемо характеристику цих шкал.

1. Шкала орієнтації в часі – показує наскільки людина включена в сьогодення, не відкладає життя «на потім» і не ховається в минулому досвіді.

2. Шкала цінностей – вказує на те, які цінності поділяє особистість для своєї самоактуалізації.

3. Шкала погляду на природу людини – описує рівень віри в людей та могутність людських можливостей, тому високий показник вказує на сталу основу для щирих гармонійних міжособистісних відносин.

4. Шкала потреби в пізнанні – описує спроможність до пізнання – безкорисливого бажання нового, інтерес до об'єктів, не пов'язаний прямо із задоволенням потреба.

5. Шкала прагнення до творчості – у самоактуалізованої особистості ця шкала виражається через творче ставлення до життя.

6. Шкала автономності – виражає такі поняття як незалежність, свобода, життєвість та самопідтримка.

7. Шкала спонтанності – свідчить про те, що самоактуалізації для людини не просто прагнення, а вже перейшла в спосіб життя, а також корелює з поняттями свободи, природності, легкості у поведінці.

8. Шкала саморозуміння – свідчить про особистісну чутливість, сензитивність по відношенню до власних бажань та потреб, а отже говорить також про впевненість людини. Дана шкала тісно пов'язана зі шкалами спонтанності та аутосимпатії.

9. Шкала аутосимпатії – показники цієї шкали співвідносяться з поняттям «Я-концепції», адекватної самооцінки та впевненості в собі.

10. Шкала контактності – вимірює рівень комунікативних здібностей, товариськість особи, спроможність до встановлення тривалих стосунків з оточенням.

11. Шкала гнучкості в спілкуванні – співвідноситься з наявністю або ж відсутністю соціальних стереотипів, спроможністю до адекватного самовираження в спілкуванні.

Опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О. спрямований на визначення вираженості типологічних варіантів відповідальної поведінки особистості. Методика складається з 67 тверджень, які відображають когнітивний, емоційний, поведінковий аспекти поведінки та її прояви у сферах сім'ї, навчання, здоров'я, міжособистісних стосунків (див. дод. В). Загалом виділяється 5 типи вираження відповідальної поведінки.

1. Принциповий – переважає у людей, які відчувають повну відповідальність за своє життя та події, які відбуваються; усі дії узгоджуються відповідно до власних принципів та упереджень.

2. Самостверджувальний – люди такого типу відчувають відповідальність за найзначніші події в житті, проте уникають понаднормової відповідальності та прийняття складних рішень. Для самостверджувального типу характерно керувати подіями свого життя задля отримання схвалення від авторитетних особистостей, тобто відповідальність для інших, а не для себе та своїх потреб.

3. Нормативний – тип пасивної позиції особистості, яка керується дотриманням певних імпліцитних патернів і правил поведінки, що першочергово відповідають соціальним нормам.

4. Етичний – проявляється у людей, які з абсолютною відповідальністю підходять до будь-якої справи, усвідомлює значимість своїх вчинків не тільки для себе, але й для інших людей, тому керується принципами, які відповідають нормам моралі та етики.

5. Саможертвований – за такого типу відповідальності страждає власне особистість, тому що намагається першочергово задовольнити потреби інших.

Шкала макіавелізму особистості (MACH-IV) дає змогу виміряти рівень макіавелізму особистості, а саме такі якості особистості як: цинізм, відчуженість, емоційна холодність, нехтування конвенційною мораллю. Тобто, результати даної методики показують схильність людини до маніпуляцій іншими задля власної користі. При такому виді маніпуляції у людини активізується потреба в співпраці, бажанні мати гарні стосунки з оточенням та добре виглядати в їхніх очах.

Маніпулятивна особистість може бути хорошим керівником або адміністратором, тому що може вміло захищати інтереси групи, оскільки ці інтереси стають і її власними. Прагнення маніпулювати іншими людьми формується у людини задовго до настання дорослості. Так, за даними Крісті і Гейтс – розробників шкали макіавелізму особистості - індивідуальні відмінності в макіавеллізм існують вже в 10 років.

Вимірювання рівня макіавелізму особистості дозволяє визначити ступінь готовності однієї людини використовувати іншу в своїх цілях. Макіавелізм слід розглядати як кількісну характеристику. Кожна людина здатна до маніпулятивної поведінки, але одні до нього більш схильні і здатні, ніж інші. Прийняття установок макіавелізму означає, що людьми можна і слід маніпулювати. Р. Крісті пропонує таку послідовність: "людьми можна маніпулювати - існує бажання це робити - тренується навик - виникає задоволення - розвиваються здібності".

Опитувальник складається із 20 тверджень, половина з яких позитивно пов'язана з конкретною рисою особистості, а інша половина – негативно (див. дод. Г).

Окрім застосування психодіагностичних методик нами було розроблено та проведено констатуючий експеримент для дослідження оцінювання моральної відповідальності за прийняте управлінське рішення.

Мета експерименту: дослідження природи оцінювання навмисності дії третьої особи.

Гіпотеза експерименту: дія оцінюється як навмисна у випадку, коли є негативні наслідки.

Зміна: викиди забруднюючих речовин у повітря.

Досліджуваним було запропоновано два варіанти гіпотетичної історії (табл. 2.2.1.), а також дати відповідь на одне питання, яке відрізнялось лише зміною: у першому випадку керівник навмисно забруднює повітря, у другому – навмисно захищає).

Таблиця 2.2.1.

Варіант №1	Варіант №2
<p><i>Інструкція:</i> «Уявіть, що до керівника металургійного заводу приходить його заступник з наступними словами: «Ми знайшли рішення, яке допоможе суттєво удосконалити виробництво, але також призведе до зростання викиду в повітря забруднюючих речовин на кілька тисяч тон».</p> <p>Керівник відповідає: «Мене не цікавить, як це вплине на забруднення повітря. Я хочу удосконалити виробництво. Приступайте до виконання».</p> <p>Вони запустили нове рішення, в ході чого дійсно зросли викиди забруднюючих речовин у повітря.»</p>	<p><i>Інструкція:</i> «Уявіть, що до керівника металургійного заводу приходить його заступник з наступними словами: «Ми знайшли рішення, яке допоможе суттєво удосконалити виробництво. При цьому викиди в повітря забруднюючих речовин зменшаться на кілька тисяч тон».</p> <p>Керівник відповідає: «Мене не цікавить, як це вплине на забруднення повітря. Я хочу удосконалити виробництво. Приступайте до виконання».</p> <p>Вони запустили нове рішення, в ході чого дійсно зменшились викиди забруднюючих речовин у повітря.»</p>
<p><i>Питання:</i> «На Вашу думку, чи навмисно керівник збільшує викиди забруднюючих речовин у повітря?»</p>	<p><i>Питання:</i> «На Вашу думку, чи навмисно керівник зменшує викиди забруднюючих речовин у повітря?»</p>

Висновки до другого розділу

Отже, організація емпіричного дослідження здійснювалась у три основні етапи, а саме:

1. Підготовчий – здійснення теоретичного аналізу наукових джерел з обраної проблематики; визначення вибірки дослідження; розробка концептуальної моделі організації дослідження; розроблення програми експерименту та формулювання гіпотез; підбір та обґрунтування психодіагностичного інструментарію дослідження.

2. Емпіричний – проведення експериментального дослідження, спрямованого на вивчення психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.

3. Завершальний – узагальнення результатів теоретичного та емпіричного дослідження, розробка практичних рекомендацій, формування висновків та оформлення випускної кваліфікаційної роботи.

Дослідження було спрямоване на вивчення психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення студентами Київського національного торговельно-економічного університету. Усього у дослідженні взяли участь 65 студентів віком від 18 до 22 років. Також було розглянуто та обґрунтовано методики щодо дослідження вищезазначеної проблеми, а саме 16-факторний опитувальник Р. Кеттела, методика діагностики самоактуалізації особистості А.В. Лазукіна (САМОАЛ), опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О. та шкала макіавелізма особистості (МАСН-IV).

Підібраний інструментарій відповідав завданням дослідження. Визначені методи та методики давали змогу комплексно дослідити психологічні особливості оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.

РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОЦІНЮВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УПРАВЛІНСЬКЕ РІШЕННЯ

3.1. Аналіз результатів дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення

Емпіричне дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення проводилось на основі вибірки студентів Київського національного торговельно-економічного університету у кількості 65 осіб віком від 18 до 22 років.

Дослідження проводилось за допомогою ряду методик, а саме: 16-факторний опитувальник Р. Кеттела, методика діагностики самоактуалізації особистості А.В. Лазукіна (САМОАЛ), опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О. та шкала макіавелізма особистості (МАСН-IV).

За допомогою *16-факторного опитувальника Р. Кеттела* ми визначали індивідуально-психологічні особливості особистості. Методика складається з 187 питань (форма А), що поділяються на 16 основних факторів, серед яких особливу роль для дослідження має фактор Q2 – фактор «конформізм – нонконформізм».

Фактор Q2 «конформізм – нонконформізм» є важливим для аналізу локусу контролю особистості. Р. Кеттел вважає, що цей фактор також є «мислячою інтроверсією» і в формуванні такої моделі поведінки важливу роль відіграють як сімейні, так і громадські цінності.

Аналіз отриманих результатів за методикою представлено за допомогою графіка на рисунку 3.1.1.

Рис.3.1.1. Зведені результати отриманих даних серед студентів за методикою 16-факторного опитувальника Р. Кеттела

Екстернальний тип контролю характеризується як адаптивно-конформний тип відповідальної поведінки. В основі даного типу лежить внутрішня ідентифікація з певною соціальною групою. Але в даному випадку особиста відповідальність зводиться до мінімуму. Люди з інтернальним локусом контролю, навпаки, вважають, що саме власними вчинками керують події в житті, частіше відчувають відповідальність за результати своєї діяльності, покладаються на особисті цінності і уявлення.

Впевнена у собі людина з сильним «Я» покладатиметься на особисті переконання в більшій мірі, ніж людина зі слабким «Я», тобто, при екстернальному локусі контролю людина схильна опиратися на інформацію, надану іншими людьми, для вирішення конкретного питання. В організаційному контексті люди, залежні від обставин, стикаючись зі складними етичними проблемами, швидше за все, будуть в більшій мірі схильні до впливу сил, які існують всередині організації, оскільки при прийнятті рішень вони ґрунтуються на інформації, що виходить від інших співробітників або керівництва. Відповідно рішення таких людей будуть різнитися залежно від зовнішніх обставин (приймається рішення в межах організації чи поза її межами).

Загальний показник Q2 у досліджуваних 6,2 стени і на графіку знаходиться ближче до нонконформізму, тобто переважання інтернального локусу контролю.

Загалом, чим вище інтернальність особистості, тим вище її відчуття відповідальності, більше в її житті сфер і ситуацій, за які вона бере на себе відповідальність, вище рівень саморегуляції власної життєдіяльності. Тому інтернали в більшій мірі відчувають відповідальність за наслідки власних дій, ніж екстернали.

Особливості самоактуалізації було досліджено за допомогою методики «Діагностика самоактуалізації особистості» (САМОАЛ) (А. В. Лазукін, Н. Ф. Каліна), яка складається із 100 питань-тверджень.

При дослідженні відповідальності особистості цікавим є процес самоактуалізації. А. Маслоу наголошував, що самоактуалізовані особистості характеризуються високим рівнем автономії, при цьому відповідальність займає таку важливу позицію, як і самодостатність, самодисципліна, здатність приймати самостійні рішення та самостійно діяти. Для таких особистостей не існує поняття дихотомії соціальної та особистої відповідальності, а лише глибоке почуття причетності та симпатії до людства в цілому, почуття єднання з людством.

У результаті дослідження було отримано дані, які в узагальненому вигляді наведено за допомогою гістограми на рисунку 3.1.2.

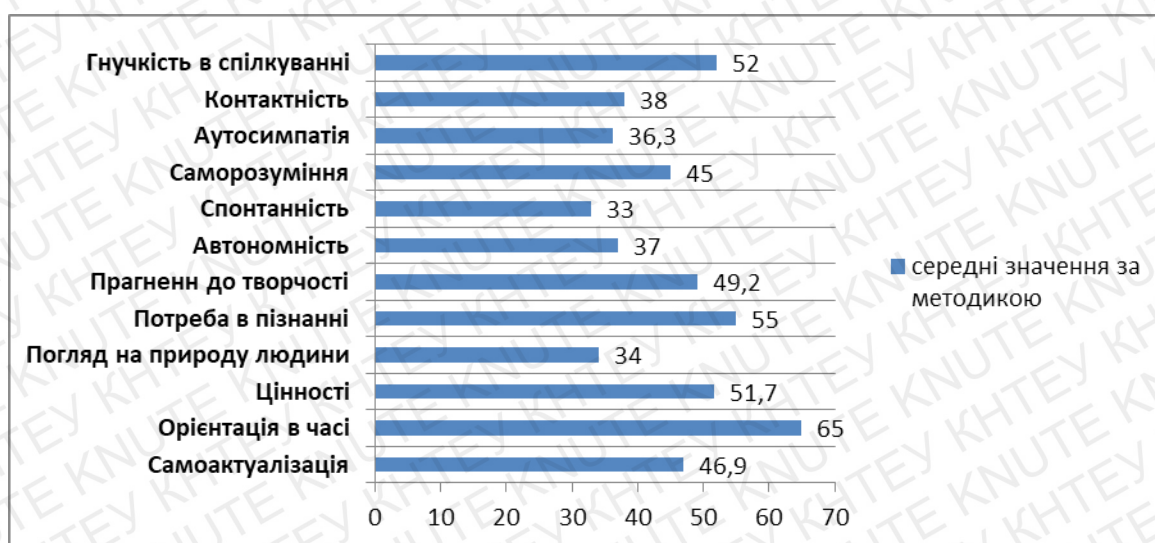

Рис. 3.1.2. Зведені результати отриманих даних за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (САМОАЛ)

З огляду на отримані результати, можна зробити висновок про середній рівень прояву самоактуалізації (46,9) серед студентів. Для такого рівня самоактуалізації характерним є прийняття реальності та орієнтація в часі, автономність, незалежність суджень, здатність до розуміння інших людей, свідоме ставлення до задач чи проблем, а також готовність їх вирішувати з урахуванням власних можливостей.

Важливим для самоактуалізації є показник орієнтації в часі, який за результатами дослідження переважає над усіма іншими. Люди з показниками вище середнього за шкалою орієнтації в часі живуть з чітким розумінням теперішнього, усвідомлюють екзистенційну цінність власного буття, не занурюються у переживання минулого та не знецінюють очікування від майбутнього. Такі люди готові нести відповідальність за власну поведінку, усвідомлюють її.

Також у дослідженні було застосовано *опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О.*, який спрямовано на діагностику переважаючих типологічних варіантів відповідальної поведінки особистості. Опитувальник складається з 67 питань, які відповідають 5 типам відповідальної особистості. Питання відображають когнітивну, поведінкову, а також емоційну складову. Отримані результати дослідження представлено у вигляді гістограми на рисунку 3.1.3.

Рис. 3.1.3. Зведені результати отриманих даних за методикою «Опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О.»

Інтервальну шкалу результатів можна поділити на три рівня вираженості того чи іншого типу відповідальної поведінки:

- від 0 до 3,5 – низький рівень прояву;
- від 3,5 до 7,5 – середній рівень прояву;
- від 7,5 до 10 – високий рівень прояву.

Зведені результати говорять про середні показники кожного типу прояву відповідальності у досліджуваній групі студентів.

1. Принциповий тип відповідальності переважає у людей, які відчують повну відповідальність за своє життя та події, які відбуваються; усі дії узгоджуються відповідно до власних принципів та упереджень.

2. При самостверджувальному типу поведінки люди відчують відповідальність за найзначніші події в житті, проте уникають понаднормової відповідальності та прийняття складних рішень. Для самостверджувального типу характерно керувати подіями свого життя задля отримання схвалення від авторитетних особистостей, тобто відповідальність для інших, а не для себе та своїх потреб.

3. Нормативний тип відображається через пасивну позицію особистості, яка керується дотриманням певних імпліцитних патернів і правил поведінки, що першочергово відповідають соціальним нормам.

4. Етичний тип проявляється у людей, які з абсолютною відповідальністю підходять до будь-якої справи, усвідомлює значимість своїх вчинків не тільки для себе, але й для інших людей, тому керується принципами, які відповідають нормам моралі та етики.

5. Саможертвний тип відповідальної поведінки зазвичай призводить до страждань власне особистості, тому що така людина намагається першочергово задовольнити потреби інших, а не свої власні.

У дослідженні психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення доречною у використанні є *шкала макіавелізму особистості (MACH-IV)*. Результати даної методики показують схильність людини до маніпуляцій іншими задля власної користі. Також за цією

шкалою можна отримати дані про наявність у досліджуваних таких рис як: цинізм, відчуженість, емоційна холодність, нехтування конвенційною мораллю. Методика складається із 20 питань, частина з яких позитивно пов'язана з проявом макіавелізму, а інша частина – негативно. Результати можуть коливатися в межах від 20 (щира, відкрита особистість нездатна до маніпуляцій) до 100 (маніпуляція іншими людьми задля власної користі).

Макіавелізм як особистісна характеристика відображає недовіру до людей, підозрілість, відкидання альтруїзму. Високі показники за мак-шкалою корелюють з підозрілістю, ворожістю. Такі люди легше обманюють інших, в міжособистісному спілкуванні використовують лестоші задля ефективного впливу, маніпуляцій. Також високим показником притаманна емоційна відчуженість, орієнтація на проблему, а не на співбесідника, відчуття недовіри. Високий рівень макіавелізму ще називають синдромом емоційної холодності, тому що соціальна відстороненість є основною характеристикою таких людей: соціальні контакти можуть бути частими, але без глибоких емоційних почуттів.

Зведений результат отриманих даних групи досліджуваних студентів становить 71,3 та є досить високим показником макіавелізму. Високий рівень прояву даної характеристики свідчить про критичність, прямолінійність, домінантність, високі стремління задля досягнення бажаної цілі, любов до змагань, сильну особистість, агресивність, незалежність, відчуття власної переваги. Така особистість може нехтувати соціальним схваленням, її думка часто відрізняється від загальної думки соціальної групи, вона буде націленою перш за все на результат. Також високі показники макіавелізму свідчать про любов до лестошів, честолюбність, марнославство, вміння пристосовуватися до будь-якої ситуації. Люди даної категорії успішні при веденні переговорів, використанні маніпуляцій та отриманні бажаних винагород.

З метою встановлення залежності між показниками локусу контролю та рівнем прояву макіавелізму була проведена процедура кореляційного аналізу із застосуванням коефіцієнта кореляції Пірсона. Коефіцієнт кореляції є помірним – $r=0,39$ при достовірності $p \leq 0,05$. В такому випадку можна говорити, що було

виявлено прямий кореляційний зв'язок – у досліджуваних з проявами макіавелізму переважає інтернальний локус контролю. Для них притаманними є критичність, прямолінійність, домінантність, високі стремління задля досягнення бажаної цілі, незалежність, відчуття власної переваги, певне нехтування соціальним схваленням, а також думка таких людей часто відрізняється від загальної думки соціальної групи, вони перш за все націлені на результат. Тому і відчуття власної відповідальності та усвідомлення своїх дій буде сильнішим у людей з інтернальним локусом контролю та показниками макіавелізму вище середніх.

Нами було проведено експеримент щодо дослідження навмисності дії третьої особи. Запропонована гіпотеза дослідження звучить наступним чином: звинувачувальних відповідей буде більше у першому випадку, тому що дія оцінюється як навмисна, коли є негативні наслідки. Результати дослідження наведено у таблиці 3.1.1.

Таблиця 3.1.1.

	Експериментальна група №1	Експериментальна група №2
Загальна кількість досліджуваних	34 особи	31 особа
Кількість відповідей «так, навмисно»	27 (79,5%)	0 (0%)
Кількість відповідей «ні, не навмисно»	7 (20,5 %)	31 (100%)

Опираючись на результати, наведені в таблиці, можна зробити висновок, що гіпотеза дослідження підтвердилась - дія оцінюється як навмисна у випадку, коли вона має негативні наслідки: у експериментальній групі №1, де за умовою управлінське рішення мало негативні наслідки, стверджувальних відповідей 79,5%, тоді як у групі №2, де управлінське рішення мало лише позитивні результати, взагалі відсутні стверджувальні відповіді.

Задля виявлення зв'язків між оцінюванням навмисності дії, локусом контролю та рівнем макіавелізму, було обраховано загальні результати, які наведено в таблиці 3.1.2.

Таблиця 3.1.2.

	Експериментальна група №1	Експериментальна група №2
Загальний показник локусу контролю за методикою <i>16-факторного опитувальника Р. Кеттела</i>	7,0 стени	5,1 стени
Загальний показник макіавелізму за шкалою <i>MACH-IV</i>	7,25 стени	7,1 стени

Коливання результатів двох експериментальних груп незначні, проте чітко простежується залежність: при високих показниках оцінки навмисності дії в першій групі (79.5%) загальний показник інтернальності локусу контролю високий (7,0), а також рівень макіавелізму досить високий (7,25). У групі ж, де рівень оцінки навмисності дії мінімальний, загальний показник інтернальності локусу контролю нижчий на 1,9 стени (5,1), тобто знаходиться ближче до екстернальності, а рівень макіавелізму має зовсім незначні коливання, проте вони є, - показник нижчий на 0,15 стени (7,1).

У свою чергу отримані результати успішно корелюють та відповідають результатам здійсненого кореляційного аналізу між показниками локусу контролю та рівня макіавелізму. Можна зробити висновок, що люди з інтернальним локусом та високим рівнем макіавелізму контролю схильні до оцінювання дій третьої особи як навмисних. Це пояснюється їх емоційною відстороненістю від інших, підозрілістю, відкиданням ідеї альтруїзму, недовірою до світу, орієнтацією на результат, а не на особистість.

Люди з екстернальним локусом контролю та зниженим рівнем макіавелізму менш схильні до оцінювання дій третьої особи як навмисних. Такі люди характеризуються адаптивно-конформним типом відповідальної поведінки. Вони орієнтовані на внутрішню ідентифікацію з певною соціально

групою, від якої і будуть залежати їхні рішення та судження. У них проявляється залежність від обставин, схильність до зовнішнього впливу. Даний тип людей є вигідним для керівників авторитарного типу.

3.2. Практичні рекомендації щодо коректної оцінки прийнятих управлінських рішень

Відповідальність як міра свободи особистості настає лише за умови свободи вибору і здатності передбачати і враховувати наслідки власних вчинків. Тому особистісні фактори відіграють ключову роль в ухваленні моральної відповідальності. Особистісними підставами відповідальності, як вже зазначалось раніше, є автономія, самостійність, впевненість, локус контролю, мотивація досягнення, рівень домагань.

Моральна відповідальність у сучасній етиці розглядається як здатність регулювати свою поведінку в залежності від її відповідності чи невідповідності прийнятим в суспільстві нормам, правилам, традиціям, моральним цінностям. На відміну від правової, моральна відповідальність не має юридичного, формального аспекту і пов'язана з суб'єктивною оцінкою індивідом своєї поведінки.

Проте, такий підхід до поняття відповідальності людини сформувався порівняно недавно. Наприклад, на зорі виникнення етики в епоху Античності категорія відповідальності була пов'язана виключно з зовнішніми факторами (наприклад, з інститутами держави і права) і носила утилітарний характер. Усвідомлення відповідальності та її регулююча здатність пов'язувалися з розвитком інститутів державної влади і примусу, які обмежують свободу людини та регулюють соціальну поведінку. Говорячи про обмеження свободи людини і про його відповідальності за вчинки, давньогрецькі філософи провідну роль відводили саме зовнішнім факторам, а їхнє розуміння відповідальності зводилось у першу чергу до політичного контексту і того, що політична свобода є ключем до вирішення суспільних проблем.

У зв'язку з цим можна сказати, що виховання моральної відповідальності є одним з першочергових завдань на будь-якому рівні освітнього і виховного процесу. Здатність співвідносити свої дії з вимогами суспільства закладається ще в дитинстві та формується на елементарному рівні ще в молодших класах школи. Однак ступінь розвитку рефлексії, що виражається не тільки в усвідомленні своїх вчинків, але і в умінні управляти поведінкою відповідно до поставлених задач, часто є не надто високою. В свою чергу, це впливає на рівень моральної відповідальності, яка неможлива без співвіднесення своїх дій з вимогами суспільства.

Вступники до вузу молоді люди мають базові навички етичної поведінки, оскільки повинні були ще в школі засвоїти основні норми поведінки. З огляду на це стає актуальним визначення рівня моральної відповідальності студентів. Відповідальність в психології розглядається як одна з найважливіших інструментальних цінностей, тобто засобів для досягнення особистісно-значущих цілей. Але прагнення спиратися на цю цінність у різних представників молоді виражено в різній мірі.

Умови сучасної системи вищої освіти дозволяють встановити взаємозв'язок між категорією відповідальності і необхідними майбутньому фахівцю професійними знаннями та навичками. Особливої уваги потребує аспект моральної відповідальності та її виховання у студентів торговельно-економічної сфери, які у майбутньому матимуть справу з сферами економіки, організації бізнесу, управління виробництвом чи готельно-ресторанною справою, адже відповідальність посадової особи - це не тільки оцінка і регулювання своїх дій і вчинків, але і моральна відповідальність за дії підлеглих.

У ситуації домінування ідей вигоди та користі і поширення такого явища, як корупція, виховання моральної відповідальності надзвичайно важливо. Загалом концепт моральної відповідальності має лягти в основу культури підприємництва. Саме тому використання різних засобів розвитку моральної відповідальності повинні стати невід'ємною частиною більшості спеціальних дисциплін, що викладаються в економічно та торговельно спрямованих вищих

навчальних закладах. До них, в першу чергу, можна віднести такі дисципліни як «Психологія бізнесу», «Психологія управління», «Психологія самовизначення особистості», «Психологія мотивації», «Етика бізнесу», «Теорія управління економічними ресурсами», «Основи господарського права», «Основи ділової етики».

Таким чином, виховання моральної відповідальності студентів є важливим завданням системи вищої професійної освіти. І для виконання цього завдання можна використовувати різноманітні педагогічні засоби.

Наприклад, в сучасній вищій освіті стають все більш популярними відносини партнерства між учасниками освітнього процесу: студентами, педагогами, адміністрацією, майбутніми роботодавцями. Студенти перестають бути пасивними об'єктами педагогічного впливу, від них вимагається усвідомлена участь, активність, взаємодія, а значить, відповідальність.

Принципове значення має збільшення в структурі навчальних планів частки гуманітарних дисциплін. Саме ці дисципліни і спецкурси не тільки формують загальну культуру студентів, а й мають аксіологічне спрямування. Вони здатні поставити перед молодими людьми моральні проблеми загальнолюдської значущості, вирішення яких неминуче ляже на плечі фахівців, які закінчили вищий навчальний заклад.

Чималу роль у вихованні моральної відповідальності студентів грають новітні освітні технології. Наприклад, рефлексивне навчання розвиває навички оцінювання результатів своєї діяльності і рівня досягнень. Метод кейсів дозволяє викладачеві поставити перед студентами моральні завдання, які необхідно вирішити в рамках конкретної професійної задачі. А контекстне навчання не тільки розвиває самостійність і творче мислення, а й вимагає від студентів відповідального підходу до виконання завдання.

Моральне виховання як частина цілісного процесу розвитку особистості протікає під впливом трьох основних чинників: спадковості, середовища і виховання. Четвертою складовою виступає моральний досвід, що підтверджується різними дослідженнями. Так моральне виховання індивіда

здійснюється в повсякденному моральному досвіді, моральне виховання як соціалізація дитини, набуття нею життєвого досвіду, розвитку і формування особистості, яка матиме якості, необхідні для життя в суспільстві. Позитивний результат в процесі морального виховання можна отримати тільки в практичній діяльності. Моральне виховання має на увазі творчу активність індивіда в його моральному самовизначенні, у виборі засобів і способів діяльності, в його переході від дотримання зовнішніх моральних норм до моральності, як до внутрішньої духовної свободи.

Моральна відповідальність людини - це порівняння своєї моральної діяльності до вимог, які пред'являє йому суспільство, це визначеність, надійність, чесність; це усвідомлення і готовність визнати себе причиною своїх вчинків; це готовність діяти раціонально задля блага людей. Відповідальність - це не вина, це впевненість. Відповідальність, скоріше, включає в себе особисту підзвітність, і здатність діяти в рамках етичних норм на благо себе та оточуючих.

Можна сказати, що концептуальна модель формування відповідальності в своїй схемі відображає такі складові:

1. Компоненти відповідальності: інтелектуально-когнітивний, поведінковий, мотиваційно-потребнісний.
2. Принципи: опори на стимулюючу ситуацію; стимулу самовираження; імперативної саморегуляції; об'єктно-суб'єктної домінантності і суб'єктно-суб'єктної збалансованості; соціально-педагогічної інтеріоризації-екстеріоризації; пріоритету особистості в колективних відносинах.
3. Умови: комплексність морально формуючого впливу; практики міжособистісної взаємодії; опора на саморозвиток та потребу в самовираженні; диференціація та індивідуалізація процесу; облік статевих і вікових особливостей.
4. Технології: інформаційні, суб'єктно-діяльні; співробітництво, співтворчість у взаємодії викладача і студентів, де будуть задіяні такі види діяльності, як пізнавальна, трудова, художня, ціннісно-орієнтовна, міжрольова,

міжособистісне спілкування (духовно-моральний аспект самовираження в відповідальності).

Зміст формування відповідальності відображає соціально-етичний, психолого-педагогічний та віковий аспекти даного процесу.

Соціально-етичний аспект – передбачає формування соціально-етичних рис і якостей особистості, які обумовлюють змістовне наповнення відповідальності, що потім проявляється в міжособистісних стосунках. До таких рис можна віднести моральну активність, самодіяльність, творчість, принциповість, чесність і т.д.

Психолого-педагогічним аспектом передбачається морально-формуючий вплив, що обумовлює усвідомлення власної відповідальності, виділення її структурних компонентів, аналіз критеріїв сформованості; переживання відповідальності перед рідними і близькими, оточуючими людьми в різних сферах, перед кожною конкретною людиною і собою, а також прояв потреби в моральних вчинках та внутрішня готовність до них.

Віковий аспект враховує вікові самовираження відповідальності через самореалізацію, в процесі чого особистість усвідомлює свою індивідуальність.

Зміст формування моральної відповідальності також пов'язується з духовно-моральною діяльністю, міжрольовим та міжособистісним спілкуванням, що передбачає також створення власне ситуацій самовираження відповідальності: оволодіння духовно-моральним потенціалом освітнього процесу; творче освоєння духовно-морального потенціалу художньої літератури, живопису, музики; розвиток творчості як фактору морально-орієнтованого впливу на особистість; включення в міжособистісне спілкування з однолітками, які вас оточують з метою творення досвіду відповідальної поведінки.

З формуванням моральної відповідальності поведінка стає більш усвідомленою і вільною, оскільки здійснюється на основі адекватного і широкого відображення дійсності, пізнання об'єктивного морального закону детермінізму, усвідомлення наслідків своїх вчинків. Переломлення морального досвіду в свідомості стає адекватним і своєчасним, індивід все більшою мірою

здатний керувати собою, усвідомлюючи себе як активного суб'єкта моральності. В свою чергу це дає йому можливість будувати своє майбутнє усвідомлено.

Все вищевикладене дозволяє визначити основні принципи, вимоги та рекомендації щодо виховання моральної відповідальності. Відповідно до них виховні впливу припускають:

1. Створення об'єктивних життєвих умов, які б найбільшою мірою могли сприяти переживанню індивідом причетності оточення. Для цього необхідно підтримувати в родині та колективі атмосферу доброзичливості, щирості та взаєморозуміння, що виключає психологічне протиставлення особистості іншим людям як в сторону неадекватного заниження себе і своїх достоїнств, так і в напрямку самозвеличення. Важливим є фактор сім'ї, емоційно-позитивні взаємини з батьками визнаються найважливішим фактором сімейного виховання, сприятливим для формування орієнтації на власні можливості - внутрішній локус контролю. Доречно навмисно створювати ситуації, що вимагають проявляти відповідальність: ставити особистість в таке становище в системі детермінованих зв'язків, де вона виступала б в якості ведучої причини благополуччя іншої людини, референтної групи. Наприклад, доручити дбати про домашню тварину, молодшого брата чи сестру; давати посильні доручення, від виконання яких залежало б якась досить важлива сфера. Подібний вплив необхідно погоджувати з психологічною готовністю людини прийняти доручення, враховувати емоційні зв'язки. Можна також створювати такі умови спільної діяльності, за яких індивіду доводилось інтуїтивно вловлювати наміри, інтереси, бажання і почуття інших людей. Важливо розвивати потребу в самостійності і Самостійні дії і позитивні вчинки поступово можуть вести до усвідомлення себе активним суб'єктом моральності.

2. Розвиток спрямованості на іншу людину, емпатійно співпереживати іншим, перебувати в стані єдності з навколишнім. Цього можна досягти знову ж таки через естетичне виховання, прилучення до музики, живопису, поезії, театру, літератури, розвивати здатність до духовного злиття з прекрасним і спрямовувати до висот моральності. Особливо велика роль нашої соціалістичної

культури, яка формує і піднімає духовні потреби людини, активно впливає на моральний вигляд особистості. Спрямовувати людину до правильного сприйняття людей. Це має бути ненасильницький, поступовий розвиток здатності вживатися у внутрішній світ іншої людини, подібно до того, як вчать цьому вмінню в театральних училищах. Це може бути тренінг, який проводиться у вигляді гри, розваги.

3. Допомога в розвитку когнітивного аспекту свідомості двох сторін об'єктивної відповідальності: через повідомлення та обговорення питань, пов'язаних з розумінням включеності людини в систему всесвіту, а отже і необхідність духовного вдосконалення кожного окремого індивіда у зв'язку з законом детермінізму. Важливо також вказувати індивіду на наслідки його дій як для інших, так і для нього самого, обговорювати непорядну, егоїстичну поведінку. При цьому необхідно індивідуально підбирати форми впливу з урахуванням внутрішніх умов морального зростання, щоб не досягти ефекту, зворотного бажаному.

Загалом, результати цієї роботи можуть бути корисні не тільки у вирішенні власних етичних та психолого-педагогічних проблем, але й в питаннях профвідбору, HR-менеджменту, роботи з персоналом. Особливе значення має моральна відповідальність у трудовій діяльності. Тільки коли в праці з'являється моральна відповідальність як єдність свідомої моральної причетності та активної просоціальної поведінки, тільки тоді людина найбільш повно реалізує через працю свою сутність, здібності, потенціал.

Висновки до третього розділу

Для виявлення психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення було проведено експеримент, а також використано такі психодіагностичні методики як: 16-факторний опитувальник Р. Кеттела, методика діагностики самоактуалізації особистості А.В. Лазукіна (САМОАЛ), опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О. та шкала макіавелізма особистості (МАСН-IV).

Результати за методикою 16-факторного опитувальника Р. Кеттела вказують, що загальний показник Q2 у досліджуваних 6,2 стени, що свідчить про переважання інтернального локусу контролю. Загалом, інтернали в більшій мірі відчують відповідальність за наслідки власних дій, ніж екстернали, мають вищий рівень саморегуляції власної життєдіяльності

Результати за методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (САМОАЛ) (А.В. Лазукін, Н.Ф. Каліна) говорять про середній рівень прояву самоактуалізації (46,9) серед студентів. Для такого рівня самоактуалізації характерним є прийняття реальності та орієнтація в часі, певна автономність, здатність до розуміння інших людей, свідоме ставлення до проблем, а також готовність їх. Високий показник орієнтації в часі є особливо цінним, тому що такі люди усвідомлюють власне буття «тут і тепер» та мають вищий рівень відповідальності за власну поведінку.

Опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О., допоміг визначити 5 типів відповідальної особистості. Зведені результати говорять про середні показники кожного типу прояву відповідальності у досліджуваній групі студентів: принциповий тип - 6,1; самостверджувальний тип - 7,0; нормативний тип - 7,1; етичний тип - 5,5; саможертвований тип - 7,3. Останній тип має найвищий показник, що свідчить про досить високий рівень відповідальності, проте вона спрямовується першочергово на задоволення потреб інших, а тому може призводити до страждань самої особистості.

Отримані результати методики шкала макіавелізму особистості (МАСН-IV) показують схильність людини до маніпуляцій іншими задля власної користі. Зведений результат отриманих даних групи досліджуваних студентів становить 71,3 та є досить високим показником макіавелізм, що свідчить про критичність, прямолінійність, домінантність, високі стремління задля досягнення бажаної цілі, любов до змагань, сильну особистість, агресивність, незалежність, відчуття власної переваги, вміння пристосовуватися до будь-якої ситуації.

З метою встановлення залежності між показниками локусу контролю та рівнем прояву макіавелізму була проведена процедура кореляційного аналізу із застосуванням коефіцієнта кореляції Пірсона. Коефіцієнт кореляції є помірним – $r=0,39$ при достовірності $p \leq 0,05$ – а отже було виявлено прямий кореляційний зв'язок – у досліджуваних з проявами макіавелізму переважає інтернальний локус контролю.

Результати проведеного експерименту щодо дослідження навмисності дії третьої особи свідчать про те, що дія оцінюється як навмисна у випадку, коли вона має негативні наслідки: у експериментальній групі №1, де за умовою управлінське рішення мало негативні наслідки, стверджувальних відповідей 79,5%, тоді як у групі №2, де управлінське рішення мало лише позитивні результати, взагалі відсутні стверджувальні відповіді.

Також можна зробити висновок про наявність зв'язків між оцінюванням навмисності дії, локусом контролю та рівнем макіавелізму: при високих показниках оцінки навмисності дії в першій групі (79.5%) загальний показник інтернальності локусу контролю високий (7,0), а також рівень макіавелізму досить високий (7,25). У групі ж, де рівень оцінки навмисності дії мінімальний, загальний показник інтернальності локусу контролю нижчий на 1,9 стени (5,1), а рівень макіавелізму - нижчий на 0,15 стени (7,1). У свою чергу отримані результати успішно корелюють та відповідають результатам здійсненого кореляційного аналізу між показниками локусу контролю та рівня макіавелізму.

Роботу щодо підвищення та покращення моральної відповідальності як особистісної риси можна проводити в кількох напрямках, які включають просвіту, діагностику, оцінювання динаміки, тренінгові програми. Психокорекційна та профілактична робота має здійснюватися як власне студентами самотійно на діяльнісному, когнітивному, рефлексивному рівнях, так і з залученням психолога, викладачів, батьків, які можуть надавати допомогу у вигляді просвітницької інформації, консультацій, діагностики, бесід, тренінгових занять.

ВИСНОВКИ

Сучасне суспільство дає громадянам свободу, право вибору в будь-якій сфері діяльності, вільне виявлення волі, проте змушує їх займати активну життєву позицію у творенні власної долі та займати в цьому процесі роль творця. У свою чергу активна позиція вимагає від людини здатність до усвідомленого вибору, прийняття зважених рішень з прорахуванням ризиків, реалізацію поставлених цілей та свідоме ставлення до власного життєвого шляху. Це підводить до питання відповідальності, яка тлумачиться як здатність особистості оптимально співвідносити необхідне і бажане, виступаючи найважливішою формою суб'єктної активності. Саме тому метою дослідження були процеси та психологічні особливості оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення.

У результаті вивчення та розв'язання вказаного наукового завдання щодо психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення ми дійшли таких висновків:

1. Здійснивши теоретичний аналіз наукових підходів щодо дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності, ми дійшли висновку, що вивченням даної проблеми займалися як зарубіжні, так і вітчизняні психологи та вчені, які здійснили величезний вклад у вивчення питання відповідальності, що спричинило створення ряду важливих положень для розгортання подальших психологічних досліджень. Загалом аналіз наукової літератури допоміг визначити, що відповідальність – це надзвичайно складний феномен, який у структурі розвиненої особистості стоїть поряд з поняттями самоактуалізації, самовизначення, самодостатності, самодисципліною. Виявлення і вивчення психологічних аспектів відповідальності показало множинність концептуальних підходів до цієї сторони людського існування, а також дало підґрунтя для проведення дослідження.

2. Запропонувавши емпіричну модель та програму дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності, яка

складалась з теоретичного, емпіричного та заключного етапів, ми дійшли висновку що найдоцільніше проводити дослідження із застосуванням розробленого нами експерименту та блоку методик, а саме: 16-факторний опитувальник Р. Кеттела; методика діагностики самоактуалізації особистості А. В. Лазукіна (САМОАЛ); опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О.; шкала макіавелізму особистості (MACH-IV). Вибіркою для дослідження було обрано студентів Київського національного торговельно-економічного університету у кількості 65 осіб віком від 18 до 22 років.

3. Провівши емпіричний аналіз результатів дослідження психологічних особливостей оцінювання моральної відповідальності за управлінське рішення, ми отримали ряд вагомих висновків.

Виявлено, що за методикою 16-факторного опитувальника Р. Кеттела загальний показник Q2 у досліджуваних 6,2 стени, що свідчить про переважання інтернального локусу контролю. Загалом, інтернали в більшій мірі відчувають відповідальність за наслідки власних дій, ніж екстернали, мають вищий рівень саморегуляції власної життєдіяльності

За методикою «Діагностика самоактуалізації особистості» (САМОАЛ) (А.В. Лазукін, Н.Ф. Каліна) встановлено середній рівень прояву самоактуалізації (46,9) серед студентів. Для такого рівня самоактуалізації характерним є прийняття реальності та орієнтація в часі, певна автономність, здатність до розуміння інших людей, свідоме ставлення до проблем, а також готовність їх. Високий показник орієнтації в часі є особливо цінним, тому що такі люди усвідомлюють власне буття «тут і тепер» та мають вищий рівень відповідальності за власну поведінку.

Опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності Кочарян І.О., з'ясував 5 типів відповідальної особистості. Зведені результати вказують на середні показники кожного типу прояву відповідальності у досліджуваній групі студентів: принципний тип - 6,1; самостверджувальний тип - 7,0; нормативний тип - 7,1; етичний тип - 5,5;

саможертвний тип – 7,3. Останній тип має найвищий показник, що свідчить про досить високий рівень відповідальності, проте вона спрямовується першочергово на задоволення потреб інших, а тому може призводити до страждань самої особистості.

Досліджено, що результати методики «Шкала макіавелізму особистості (MACH-IV)» демонструють схильність людини до маніпуляцій іншими задля власної користі. Зведений результат отриманих даних групи досліджуваних студентів становить 71,3 та є досить високим показником макіавелізму, що свідчить про критичність, прямолінійність, домінантність, високі стремління задля досягнення бажаної цілі, любов до змагань, сильну особистість, агресивність, незалежність, відчуття власної переваги, вміння пристосовуватися до будь-якої ситуації.

Здійснено процедуру кореляційного аналізу із застосуванням коефіцієнта кореляції Пірсона. Коефіцієнт кореляції є помірним – $r=0,39$ при достовірності $p \leq 0,05$ – а отже було виявлено прямий кореляційний зв'язок – у досліджуваних з проявами макіавелізму переважає інтернальний локус контролю.

Виявлено, що за результатами проведеного експерименту щодо дослідження навмисності дії третьої особи дія оцінюється як навмисна у випадку, коли вона має негативні наслідки: у експериментальній групі №1, де за умовою управлінське рішення мало негативні наслідки, стверджувальних відповідей 79,5%, тоді як у групі №2, де управлінське рішення мало лише позитивні результати, взагалі відсутні стверджувальні відповіді.

З'ясовано наявність зв'язків між оцінюванням навмисності дії, локусом контролю та рівнем макіавелізму: при високих показниках оцінки навмисності дії в першій групі (79,5%) загальний показник інтернальності локусу контролю високий (7,0), а також рівень макіавелізму досить високий (7,25). У групі ж, де рівень оцінки навмисності дії мінімальний, загальний показник інтернальності локусу контролю нижчий на 1,9 стени (5,1), а рівень макіавелізму - нижчий на 0,15 стени (7,1). У свою чергу отримані результати успішно корелюють та

відповідають результатам здійсненого кореляційного аналізу між показниками локусу контролю та рівня макіавелізму.

Практичні рекомендації щодо підвищення та покращення моральної відповідальності як особистісної риси здійснюються в кількох напрямках, які включають просвітницьку роботу, діагностику, оцінювання динаміки, тренінгові програми. Психокорекційна та профілактична робота має здійснюватися як власне студентами самостійно на діяльнісному, когнітивному, рефлексивному рівнях, так і з залученням психолога, викладачів, батьків, які можуть надавати допомогу у вигляді просвітницької інформації, консультацій, діагностики, бесід, тренінгових занять.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдулова Т.П. Предпосылки формирования морального сознания в старшем дошкольном возрасте. Автореф. дисс. канд. психолог. наук. – М., 2001. – 24 с.
2. Абульханова К. А. Социальное мышление личности // Современная психология: состояние и перспективы исследования. Ч. 3. / К. А. Абульханова. – М. : Институт психологии РАН, 2002. – 496 с.
3. Абульханова К.А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности) / К. А. Абульханова. – М.: Воронеж, 1999. – 224 с.
4. Беседин А.П. Натуралистический аргумент П. Стросона в пользу моральной ответственности / А. П. Беседин // Вестник Философия, №7. – 2015. – с. 8–16.
5. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
6. Боришевський М. Й. Психологічні закономірності розвитку громадянської свідомості та самосвідомості особистості : у 2-х т. / М. Й. Боришевський. – К. : Дніпро, 2001. – 200 с.
7. Братченко С. Л. Диагностика склонности к манипулированию / С. Л. Братченко // Диагностика личностно-развивающего потенциала. – Псков : Изд-во Псков. обл. ин-та повышения квалификации работников образования, 1997. – с. 56–62.
8. Булах І. С. До проблеми об'єкт-суб'єктної взаємодії в педагогічному процесі / І. С. Булах // 36. наук, праць Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. - К., 2003. – с. 28-33.
9. Быков С. В. Макиавеллизм как механизм манипуляции и психологической защиты у студентов гуманитарных и технических направлений образования / С. В. Быков // Вестн. Самар. гуманит. акад. – Самара, 2015. – №1 (17). – с. 71–82.

- 10.Быков С.В. Социально-психологическая регуляция ответственности личности: Автореф. дисс. доктора психол. наук. / С. В. Быков. – Казань, 2006. – 20 с.
- 11.Бьолер Дитрих. Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє / Д. Бьолер // Філософська думка. – 2007. – № 1. – с. 117 – 134.
- 12.Варул П.А. Методологические проблемы исследования гражданско-правовой ответственности. – Таллин: Ээсти раамат, 1986. – 25 с.
- 13.Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс. – М.: Рипол Класик. – 2016. – 624 с.
- 14.Головко Н. А. Свобода и моральная ответственность / Н. А. Головко. – М. : Знание, 1973. – 63 с.
- 15.Грищук В. К. Соціальна відповідальність: навчальний посібник / В. К. Грищук. – Львів: Вид-во Львівського державного ун-ту внутрішніх справ, 2012. – 152 с.
- 16.Гроф С. За пределами мозга / С. Грофф. – М.: Изд-во Трансперсонального института, 1993. – 431 с.
- 17.Дементий Л. И. Ответственность как ресурс личности: монография / Л. И. Дементий. – М. : Информ-Знание, 2005. – 188 с.
- 18.Дементий, Л.И. К проблеме меры ответственности / Л. И. Дементий // Личность. Культура. Общество. – 2004. – №3 (23). – С. 264–274.
- 19.Деминг, Э. У. Выход из кризиса : Новая парадигма управления людьми, системами и процессами / Э. Деминг. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2009. – 418 с.
- 20.Ермоленко А. Н. Этика ответственности и социальное бытие человека: Современная немецкая практическая философия / А. Н. Ермоленко. — К. : Наукова думка, 1994. — 200 с.
- 21.Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. / Г. Йонас; пер. з нім. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
- 22.Канке В. А. Этика ответственности. Теория морали будущего / В. А. Канке. — М. : Логос, 2003. — 352 с.

23. Карамушка Л. М. Психологія управління: Навч. посіб. / Л. М. Карамушка – К.: Міленіум, 2003. – 344 с.
24. Кон И.С. В поисках себя. Личность и самосознание / И.С. Кон. - М.: Политиздат, 1984. – с. 67.
25. Корольчук М.С. Практична психологія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М.С. Колольчук, В.М. Корольчук, Г.М. Ржевський та ін. – К.: Київ. нац. торг.-екоп. ун-т, 2014. – 728 с.
26. Корольчук М.С. Психодіагностика: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. / М.С. Корольчук, В.І. Осьодло. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2012. – 419 с.
27. Корольчук М.С., Крайнюк В.М., Марченко В.М. Психологія: схеми опорні конспекти, методика. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / З заг.ред. М. С. Корольчука. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2018. – 320 с.
28. Костюк Г. С. Розвиток і виховання / Г. С. Костюк // Навчально- виховний процес і психічний розвиток особистості / за ред. Л. Н. Проколієнко. – К.: Рад. школа, 1990. – С. 98-133.
29. Котлер, Ф. Маркетинг ХХІ века / Ф. Котлер. – СПб. : Нева, 2005. – с. 21.
30. Купер К.-Л., Маршалл Дж. Источники стресса «белых воротничков» // Психология труда и организационная психология: современное состояние и перспективы развития: Хрестоматия / Сост. А.Б. Леонова, О. Н. Чернышева. — М., 1995. – 445 с.
31. Купченко В.Е. Особенности характеристик жизненного пути у лиц с различным типом ответственности: Дис. канд. психол. наук. / В. Е. Купченко. – Омск, 2004. – 220 с.
32. Лейфрид Н.В. Ответственность как личностная детерминанта представлений об успешном человеке: Дис. канд. психол. наук / Н. В. Лейфрид. — Краснодар, 2006. – 250 с.

33. Леонтьев А. Н. Деятельность и личность / А. Н. Леонтьев // Хрестоматия по психологии личности / ред. Д. Я. Райгородский. – Самара : Дом “Бахрах”, 2000. – с. 165-196.
34. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности. Изд. 2-е / Д.А. Леонтьев. – М., 1997. – 43 с.
35. Максименко С.Д., Зайчук В.О., Клименко В.В., Соловйенко В.О. Загальна психологія: Підручник для студентів вищ.навч.закладів / За заг.ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000. – 256 с.
36. Максименко С.Д., Зайчук В.О., Клименко В.В., Соловйенко В.О. Загальна психологія / За заг. ред. С. Д. Максименка. – К.: Форум, 2000. – с. 124-149.
37. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е издание / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2016. – 400 с.
38. Минкина Н.А. Воспитание ответственностью / Н. А. Минкина. - М. : Высшая школа, 1990. - 144 с.
39. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. - СПб. : Наука, 2010. - 248 с.
40. Мескон М.Х., Альберт М., Хедоури Ф., Основы менеджменту / М.Х. Мескон. – М.: «Вильямс», 2006. – 594 с.
41. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія / Л.Е. Обран-Лебмрик. – К.: Академвидав., 2013. – 448 с.
42. Ореховский А.И., Поляков В.В. Воспитание ответственности личности в коллективе / А.И. Ореховский. – Алтайское книжное изд-во. Барнаул, 1971. – с.163.
43. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т.О. Парсонс. – М.: Академический Проект, 2000. – 880 с.
44. Петровский А. В. Быть личностью / А.В. Петровский. – М. : Педагогика, 1990. – 111 с.
45. Пиаже Ж. Моральные суждения у ребёнка / Ж. Пиаже. – М.: Академический Проект, 2006. – 480 с. – 1994. – 480 с.

- 46.Плахотный А.Ф. Свобода и ответственность (социологический аспект проблемы) / А.Ф. Плахотный. –Х.: Харк. ун-т, 1972. – с. 74.
- 47.Подоляк Л. Г. Психологія вищої школи : навч. посіб. для магістрантів і аспірантів / Л. Г. Подоляк, В. І. Юрченко. – К. : ТОВ "Філстудія", 2006. – 320 с.
- 48.Полунін О.В. Експериментальна філософія: новий напрям у філософії та нові можливості для міждисциплінарних досліджень / О. В. Полунін// Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Філософія. Філософські перипетії». – 2018. – №58. – с. 13-28.
- 49.Прищак М.Д. Етика відповідальності: дискурс екологокомунікативних засад / Прищак М.Д. // Збірник наукових статей “III-го Всеукраїнського з’їзду екологів з міжнародною участю”. – Вінниця, 2011. – Том. 2. – с. 648–651.
- 50.Психологія: Підручник. 6-те вид., стереотип / Ю.Л. Трофімов, В.В. Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; за ред. Ю.Л.Трофімова. – К.: Либідь, 2008. – 560 с.
- 51.Пузырев Е. В. Воспитание ответственности студентов / Е. В. Пузырев // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2013. – № 2. – С. 39–41.
- 52.Райгородский Д.Я. Психология и психоанализ власти: Хрестоматия у 2 т. / Д.Я. Райгородский. – Самара: БАХРАХ, 1999. – 177 с.
- 53.Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ./ К. Роджерс. – М.: "Прогресс", "Универс", 2000. – 480 с.
- 54.Ролз Дж. Теория справедливости / Дж. Ролз. – Новосибирск, 1995. – с.45.
- 55.Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1986. – 186 с.
- 56.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии /Сергей Леонидович Рубинштейн. – СПб.: ПИтер, 2000. – 712 с.

- 57.Рубинштейн, С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2012. – 288 с.
- 58.Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.
- 59.Савчин М. В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості та самосвідомості особистості / Мирослав Савчин // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2005. – № 4. – с. 115–131.
- 60.Савчин М. В. Психологічні основи розвитку відповідальної поведінки особистості : дис. докт. психол. наук.: 19.00.07 /М. В. Савчин; Інститут педагогічної і психологічної професійної освіти АПН України. – К., 1997. – 410 с.
- 61.Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: монографія / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НО, 2008. – 280 с.
- 62.Савчин М.В. Свобода і відповідальність особистості / М.В. Савчин // Психологія і суспільство. – 2007. - №4. – с. 73-80.
- 63.Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.:Наукова думка, 1980. – 620 с.
- 64.Смирнова Е.О., Холмогорова В.М. Соотношение непосредственных и опосредованных побудителей нравственного поведения детей / Е.О. Смирнова // Вопросы психологии. – М., 2001. – № 1. – С. 26-36.
- 65.Тітаренко О. Г. Відповідальність в управлінні (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. канд. філософ. наук. // О. Г. Тітаренко. – Х. : [б. в.], 2006. – 20 с.
- 66.Третьяченко В.В., Баранова С.В., Бочонкова Ю.О., Тереніна Л.В. Психологічна культура особистості в умовах глобалізації світу: монографія / за заг. ред. Третьяченко В.В. – Луганськ: Світлиця, 2006. – 352 с.
- 67.Фритцше Д. Дж. Этика бизнеса. Глобальная и управленческая перспектива / Д. Дж. Фритцше. — М.: Олимп-Бизнес, 2002. – 200 с.

- 68.Фромм Э. Психоанализ и религия. Сумерки богов / Э. Фромм. – М.: Прогресс, 2000. – 103 с.
- 69.Фурман О.Є. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження / О.Є. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – №1. – с. 26-36.
- 70.Швальбе Б., Швальбе Х. Личность, карьера, успех: психология бизнеса / Б. Швальбе, Х. Швальбе. – М.: Прогресс, 2003. – 180 с.
- 71.Шусть В.В. Професійна відповідальність як особистісна риса майбутніх фахівців аграрників / В.В Шусть // Науковий вісник Національного аграрного університету. – 2005. – №8. – с. 278–283.
- 72.Юнг К. Г. Настоящее и будущее //Аналитическая психология: прошлое и настоящее / К. Г. Юнг. – М.: Мартис, 1997. – с. 121 – 122.
- 73.Юнг К. Г. Совесть с психологической точки зрения //Аналитическая психология: прошлое и настоящее/ К. Г. Юнг. – М.: Мартис, 1997. – с. 98.

- в) не знаю, что выбрать
с) официантом в хорошем ресторане
27. У меня было:
а) очень мало выборных должностей
в) несколько
с) много выборных должностей
28. Слово «Лопата» так относится к слову «копать», как слово «нож» к слову:
а) острый в) резать с) точить
29. Иногда какая-нибудь навязчивая мысль не дает мне заснуть.
а) да, это верно в) не уверен с) нет, это не верно
30. В своей жизни я, как правило, достигаю тех целей, которые ставлю перед собой.
а) да, это верно в) не уверен с) нет, это не верно
31. Устаревший закон должен быть изменен:
а) только после основательного обсуждения
в) верно нечто среднее
с) немедленно
32. Мне становится не по себе, когда дело требует от меня быстрых действий, которые как-то влияют на других людей.
а) да, это верно
в) верно нечто среднее
с) нет, это не верно
33. Большинство знакомых считают меня веселым собеседником.
а) да в) не уверен с) нет
34. Когда я вижу неопрятных, неряшливых людей:
а) Меня это не волнует
в) верно нечто среднее
с) они вызывают у меня неприязнь и отвращение
35. Я слегка теряюсь, неожиданно оказавшись в центре внимания.
а) да в) верно нечто среднее с) нет
36. Я всегда рад присоединиться к большой компании, например: встретится вечером с друзьями, пойти на танцы, принять участие в интересном общественном мероприятии.
а) да в) верно нечто среднее с) нет
37. В школе я предпочитал:
а) уроки музыки (пения)
в) затрудняюсь сказать
с) занятия в мастерских, ручной труд
38. Если меня назначают ответственным за что-либо, я настаиваю, чтобы мои распоряжения строго выполнялись, а иначе я отказываюсь от поручения.
а) да в) иногда с) нет
39. Важнее, чтобы родители:
а) способствовали тонкому развитию чувств у своих детей
в) нечто среднее между а) и с)

с) учили детей управлять своими чувствами

40. Участвуя в коллективной работе, я предпочел бы:

а) попытаться внести улучшения в организацию работы

в) верно нечто среднее

с) вести записи и следить за тем, чтобы соблюдались правила

41. Время от времени я чувствую потребность заняться чем-нибудь, что требует значительных физических усилий

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

42. Я предпочел бы общаться с людьми вежливыми и деликатными, чем с грубоватыми и прямолинейными.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

43. Когда меня критикуют на людях, это меня крайне угнетает.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

44. Если меня вызывает к себе начальник, я :

а) использую этот случай, чтобы попросить о том, что мне нужно

в) верно нечто среднее

с) беспокоюсь, что сделал что-то не так

45. Я считаю, что люди должны очень серьезно подумать прежде чем отказываться от опыта прошлых веков.

а) да

в) не уверен

с) нет

46. Читая что-либо, я всегда хорошо осознаю скрытое намерение автора убедить меня в чем-то.

а) да

в) не уверен

с) нет

47. Когда я учился в 9 – 11 классах, я участвовал в спортивной жизни школы:

а) очень редко

в) от случая к случаю

с) довольно часто

48. Я поддерживаю дома хороший порядок и почти всегда знаю, что где лежит.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

49. Когда я думаю о том, что произошло в течении дня, я нередко испытываю беспокойство.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

50. Иногда я сомневаюсь, действительно ли люди, с которыми я беседую, интересуются тем, что я говорю.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

51. Если бы мне пришлось выбирать, я предпочел бы быть:

а) лесничим

в) трудно выбрать

с) учителем старших классов

52. Ко дню рождения, к праздникам:

а) я люблю делать подарки

в) затрудняюсь ответить

с) считаю, что покупка подарков – несколько неприятная обязанность

53. Слово «усталый» так относится к слову «работа», как слово «гордый» к слову:

а) улыбка

в) успех

с) счастливый

54. Какое из данных слов не подходит к двум остальным:

- а) свеча в) луна с) лампа

55. Мои друзья:

- а) меня не подводили
в) изредка
с) подводили довольно часто

56. У меня есть такие качества, по которым я определенно превосхожу других людей.

- а) да в) не уверен с) нет

57. Когда я расстроен, я всячески стараюсь скрыть свои чувства от других.

- а) да, это верно
в) верно нечто среднее
с) нет, это не верно

58. Мне хотелось бы ходить в кино, на разные представления и в другие места, где можно развлечься.

- а) чаще одного раза в неделю (чаще, чем большинство людей)
в) примерно раз в неделю (как большинство)
с) реже одного раза в неделю (реже, чем большинство)

59. Я думаю, что личная свобода в поведении важнее хороших манер и соблюдения этикета.

- а) да в) не уверен с) нет

60. В присутствии людей, более значительных, чем я (людей старше меня, или с большим опытом, или с более высоким положением), я склонен держаться скромно.

- а) да в) верно нечто среднее с) нет

61. Мне трудно рассказать что-либо большой группе людей или выступить перед большой аудиторией.

- а) да в) верно нечто среднее с) нет

62. Я хорошо ориентируюсь в незнакомой местности: легко могу сказать, где север, где юг, где восток или запад:

- а) да в) верно нечто среднее с) нет

63. Если бы кто-то разозлился на меня:

- а) я постарался бы его успокоить
в) не знаю, что бы я предпринял
с) это вызвало бы у меня раздражение

64. Когда я вижу статью, которую считаю несправедливой, я скорее склонен забыть об этом, чем с возмущением ответить автору

- а) да в) не уверен с) нет, это не верно

65. В моей памяти не задерживаются надолго несущественные мелочи, например, названия улиц, магазинов.

- а) да в) верно нечто среднее с) нет

66. Мне могла бы понравиться профессия ветеринара, который лечит и оперирует животных.

- а) да в) трудно сказать с) нет

67. Я ем с наслаждением и не всегда столь тщательно забочусь о своих манерах, как это делают другие люди.

а) да, это верно в) не уверен с) нет, это не верно

68. Бывают периоды, когда мне ни с кем не хочется встречаться.

а) очень редко

в) среднее между а) и с)

с) довольно часто

69. Иногда мне говорят, что мой голос и вид слишком явно выдают мое волнение.

а) да

в) среднее между а) и с)

с) нет

70. Когда я был подростком и мое мнение расходилось с родительским, я обычно:

а) оставался при своем мнении

в) среднее между а) и с)

с) уступал, признавая их авторитет

71. Мне хотелось бы работать в отдельной комнате, а не вместе с коллегами.

а) да

в) не уверен

с) нет

72. Я предпочел бы жить тихо, так, как мне нравится, нежели быть предметом восхищения благодаря своим успехам.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

73. Во многих отношениях я считаю себя вполне зрелым человеком.

а) это верно

в) не уверен

с) это неверно

74. Критика в том виде, в каком ее осуществляют многие люди, скорее выбивает меня из колеи, чем помогает.

а) часто

в) изредка

с) никогда

75. Я всегда в состоянии строго контролировать проявление своих чувств.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

Конец третьего столбика бланка ответов

76. Если бы я сделал полезное изобретение, я предпочел бы:

а) работать над ним в лаборатории дальше

в) трудно выбрать

с) позаботиться о его практическом использовании

77. Слово «удивление» так относится к слову «необычный», как слово «страх» к слову:

а) храбрый

в) беспокойный

с) ужасный

78. Какая из следующих дробей не подходит к двум остальным:

а) $\frac{3}{7}$

в) $\frac{3}{9}$

с) $\frac{3}{11}$

79. Мне кажется, что некоторые люди не замечают или избегают меня, хотя и не знаю, почему.

а) верно

в) не уверен

с) неверно

80. Люди относятся ко мне более доброжелательно, чем я того заслуживаю своим добрым к ним отношением.

а) очень часто

в) иногда

с) никогда

81. Употребление нецензурных выражений мне всегда противно (даже если при этом нет лица другого пола)
а) да в) среднее между а) и с) с) нет
82. У меня безусловно меньше друзей, чем у большинства людей.
а) да в) среднее между а) и с) с) нет
83. Очень не люблю бывать там, где не с кем поговорить.
а) верно в) не уверен с) неверно
84. Люди иногда называют меня легкомысленным, хотя и считают приятным человеком.
а) да в) среднее между а) и с) с) нет
85. В различных ситуациях в обществе я испытывал волнение, похожее на то, которое испытывает человек перед выходом на сцену.
а) довольно часто в) изредка с) едва ли когда-нибудь
86. Находясь в небольшой группе людей, я довольствуюсь тем, что держусь в стороне и по большей части предоставляю говорить другим.
а) да в) верно нечто среднее с) нет
87. Мне больше нравится читать:
а) реалистические описания острых военных и политических конфликтов
в) не знаю, что выбрать
с) роман, возбуждающий воображения и чувства
88. Когда мною пытаются командовать, я нарочно делаю все наоборот.
а) да в) верно нечто среднее с) нет
89. Если начальство или члены семьи в чем-то меня упрекают, то, как правило, только за дело.
а) верно в) среднее между а) и с) с) неверно
90. Мне не нравится манера некоторых людей «уставиться» и бесцеремонно смотреть на человека в магазине или на улице.
а) верно в) верно нечто среднее с) неверно
91. Во время продолжительного путешествия я предпочел бы:
а) читать что-нибудь сложное, но интересное
в) не знаю, что выбрал бы
с) провести время, беседуя с попутчиком
92. В шутках о смерти нет ничего дурного или противного хорошему вкусу.
а) да в) верно нечто среднее с) нет, не согласен
93. Если мои знакомые плохо обращаются со мной и не скрывают своей неприязни:
а) это несколько меня не угнетает
в) верно нечто среднее
с) я падаю духом
94. Мне становится не по себе, когда мне говорят комплименты и хвалят в лицо.
а) верно в) верно нечто среднее с) неверно
95. Я предпочел бы иметь работу:
а) с четко определенным и постоянным заработком
в) верно нечто среднее

с) с более высокой зарплатой, которая бы зависела от моих усилий и продуктивности

96. Мне легче решить трудный вопрос или проблему:

а) если я обсуждаю их с другими

в) верно нечто среднее

с) если я обдумываю их в одиночестве

97. Я охотно участвую в общественной жизни, в работе разных комиссий и т.д.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

98. Выполняя какую-либо работу, я не успокаиваюсь, пока не будут учтены даже самые незначительные детали.

а) верно

в) верно нечто среднее

с) неверно

99. Иногда совсем незначительные препятствия очень сильно раздражают меня.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

100. Я сплю крепко, никогда не разговариваю во сне.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

Конец четвертого столбика бланка ответов

101. Если бы я работал в хозяйственной сфере, мне было бы интереснее:

а) работать с клиентами

в) нечто среднее

с) работать с документацией

102. Слово «размер» так относится к слову «длина», как слово «нечестный» к слову:

а) тюрьма

в) грешный

с) укравший

103. АБ так относится к ГВ, как СР к:

а) ПО

в) ОП

с) ТУ

104. Когда люди ведут себя неблагоприятно и безрассудно:

а) я отношусь к этому спокойно

в) верно нечто среднее

с) испытываю к ним чувство презрения

105. Когда я слушаю музыку, а рядом громко разговаривают:

а) это мне не мешает, я могу сосредоточиться

в) верно нечто среднее

с) это портит мне все удовольствие и злит меня

106. Думаю, что обо мне правильнее сказать, что я:

а) вежливый и спокойный

в) верно нечто среднее

с) энергичный и напористый

107. Я считаю, что:

а) жить нужно по принципу «делу время – потехе час»

в) нечто среднее между а) и с)

с) жить нужно весело, не особенно заботясь о завтрашнем дне

108. Лучше быть осторожным и ожидать малого, чем заранее радоваться, в глубине души предвкушая успех.

а) согласен

в) не уверен

с) не согласен

109. Если я задумываюсь о возможных трудностях в своей работе:

а) я стараюсь заранее придумать, как с ними справиться

в) верно нечто среднее

с) думаю, что справлюсь с ними, когда они появятся

110. Я легко осваиваюсь в любом обществе:

а) да

в) не уверен

с) нет

111. Когда нужно немного дипломатии и умения убедить людей в чем-нибудь, обычно обращаются ко мне.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

112. Мне было бы интереснее:

а) консультировать молодых людей, помогать им в выборе работы

в) затрудняюсь ответить

с) работать инженером – экономистом

113. Если я абсолютно уверен, что человек поступает несправедливо или эгоистично, я заявляю ему об этом, даже если это грозит мне некоторыми неприятностями.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

114. Иногда я в шутку делаю какое-нибудь дурашливое замечание только для того, чтобы удивить людей и посмотреть, что они на это скажут.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

115. Я бы с удовольствием работал в газете обозревателем театральных постановок, концертов и т.п.

а) да

в) не уверен

с) нет

116. Если мне приходится долго сидеть на собрании, не разговаривая и не двигаясь, я никогда не испытываю потребности рисовать что-либо и ерзать на стуле.

а) согласен

в) не уверен

с) не согласен

117. Если мне кто-то говорит то, что, как мне известно, не соответствует действительности, я скорее подумаю:

а) «Он – лжец»

в) верно нечто среднее

с) «Видимо, его неверно информировали»

118. Предчувствие, что меня ожидает какое-то наказание, даже если я не сделал ничего дурного, возникает у меня:

а) часто

в) иногда

с) никогда

119. Мнение, что болезни вызываются психическими причинами в той же мере, что и физическими (телесными), значительно преувеличено.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

120. Торжественность, красочность должны обязательно сохраняться в любой важной государственной церемонии.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

121. Мне не приятно, если люди считают, что я слишком невыдержан и пренебрегаю правилами приличия.

а) очень

в) немного

с) совсем не беспокоит

122. Работая над чем-то, я предпочел бы делать это:

- а) в коллективе
- в) не знаю, что выбрал бы
- с) самостоятельно

123. Бывают периоды, когда трудно удержаться от чувства жалости к самому себе.

- а) часто
- в) иногда
- с) никогда

124. Зачастую люди слишком быстро выводят меня из себя.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

125. Я всегда могу без особых трудностей избавиться от старых привычек и не возвращаться к ним больше.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

Конец пятого столбика бланка ответов

126. При одинаковой зарплате я предпочел бы быть:

- а) адвокатом
- в) затрудняюсь выбрать
- с) штурманом или летчиком

127. Слово «лучше» так относится к слову «наихудший», как слово «медленнее» к слову:

- а) скорый
- в) наилучший
- с) быстрееший

128. Какое из следующих сочетаний знаков должно продолжить этот ряд: X0000XX000XXX?

- а) 0XXX
- в) 00XX
- с) X000

129. Когда приходит время для осуществления того, что я заранее планировал и ждал, я иногда чувствую себя не в состоянии это сделать.

- а) согласен
- в) верно нечто среднее
- с) не согласен

130. Обычно я могу сосредоточено работать, не обращая внимания на то, что люди вокруг меня шумят.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

131. Бывает, что я говорю незнакомым людям о вещах, которые кажутся мне важными, независимо от того, спрашивают меня об этом или нет

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

132. Я провожу много свободного времени, беседуя с друзьями о тех приятных событиях, которые мы вместе пережили когда-то.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

133. Мне доставляет удовольствие совершать рискованные поступки только ради забавы.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

134. Меня очень раздражает вид неубранной комнаты.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

135. Я считаю себя очень общительным (открытым) человеком.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

136. В общении с людьми:

- а) я не стараюсь сдерживать свои чувства

в) верно нечто среднее

с) я скрываю свои чувства

137. Я люблю музыку:

а) легкую, живую, холодноватую

в) верно нечто среднее

с) эмоционально насыщенную и сентиментальную

138. Меня больше восхищает красота стиха, чем красота и совершенство оружия.

а) да

в) не уверен

с) нет

139. Если мое удачное замечание осталось незамеченным:

а) я не повторяю его

в) затрудняюсь ответить

с) повторяю свое замечание снова

140. Мне бы хотелось вести работу среди несовершеннолетних правонарушителей. Освобожденных на поруки.

а) да

в) не уверен

с) нет

141. Для меня более важно:

а) сохранять хорошие отношения с людьми

в) верно нечто среднее

с) свободно выражать свои чувства

142. В туристском путешествии я предпочел бы придерживаться программы, составленной специалистами, нежели самому планировать свой маршрут.

а) да

в) не уверен

с) нет

143. Обо мне справедливо думают, что я упорный и трудолюбивый человек, но успехов добиваюсь редко.

а) да

в) не уверен

с) нет

144. Если люди злоупотребляют моим расположением к ним, я не обижаюсь и быстро забываю об этом.

а) согласен

в) не уверен

с) не согласен

145. Если бы в группе разгорелся жаркий спор:

а) мне было бы любопытно, кто выйдет победителем

в) верно нечто среднее

с) я бы очень хотел, чтобы все закончилось мирно

146. Я предпочитаю планировать свои дела сам, без постороннего вмешательства и чужих советов.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

147. Иногда чувство зависти влияет на мои поступки.

а) да

в) верно нечто среднее

с) нет

148. Я твердо убежден, что начальник может быть не всегда прав, но он всегда имеет право настоять на своем.

а) да

в) не уверен

с) нет

149. Я начинаю нервничать, когда задумываюсь обо всем, что меня ожидает.

а) да

в) иногда

с) нет

150. Если я участвую в какой-нибудь игре, а окружающие громко высказывают свои соображения, меня это не выводит из равновесия.

- а) согласен в) не уверен с) не согласен

Конец шестого столбика бланка ответов

151. Мне кажется, интереснее быть:

- а) художником
в) не знаю, что выбрать
с) директором театра или киностудии

152. Какое из следующих слов не подходит к двум остальным:

- а) какой-либо в) несколько с) большая часть

153. Слово «пламя» так относится к слову «жара», как слово «роза» к слову:

- а) шипы в) красные лепестки с) запах

154. У меня бывают такие волнующие сны, что я просыпаюсь:

- а) часто в) изредка с) практически никогда

155. Даже если многое против успеха какого-либо начинания, я все-таки считаю, что стоит рискнуть.

- а) да в) верно нечто среднее с) нет

156. Мне нравятся ситуации, в которых я невольно оказываюсь в роли руководителя, потому что лучше всех знаю, что должен делать коллектив.

- а) да в) верно нечто среднее с) нет

157. Я предпочел бы одеваться скорее скромно, так, как все, чем броско и оригинально.

- а) согласен в) не уверен с) не согласен

158. Вечер, проведенный за любимым занятием, привлекает меня больше, чем оживленная вечеринка.

- а) согласен в) не уверен с) не согласен

159. Порой я пренебрегаю добрыми советами людей, хотя и знаю, что не должен этого делать.

- а) изредка в) вряд ли когда-нибудь с) никогда

160. Принимая решения, я считаю для себя обязательным учитывать основные нормы поведения: «что такое хорошо и что такое плохо».

- а) да в) верно нечто среднее с) нет

161. Мне не нравится, когда люди смотрят, как я работаю.

- а) да в) верно нечто среднее с) нет

162. Не всегда можно осуществить что-либо постепенными, умеренными методами, иногда необходимо применить силу.

- а) согласен в) верно нечто среднее с) не согласен

163. В школе я предпочитал (предпочитаю)

- а) украинский (русский) язык
в) трудно сказать
с) математику или арифметику

164. Иногда у меня бывали огорчения из-за того, что люди говорили обо мне дурно за глаза без всяких на то оснований.

- а) да в) затрудняюсь ответить с) нет

165. Разговоры с людьми заурядными, связанными условностями и своими привычками:

- а) часто бывают весьма интересны и содержательны
- в) верно нечто среднее
- с) раздражают меня, так как беседа вертится вокруг пустяков и ей недостает глубины

166. Некоторые вещи вызывают во мне такой гнев, что я предпочитаю вообще о них не говорить.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

167. В воспитании важнее:

- а) окружить ребенка любовью и заботой
- в) верно нечто среднее
- с) выработать у ребенка желательные навыки и взгляды

168. Люди считают меня спокойным, уравновешенным человеком, который остается невозмутимым при любых обстоятельствах.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

169. Я думаю, что наше общество, руководствуясь целесообразностью, должно создавать новые обычаи и отбрасывать в сторону старые привычки и традиции.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

170. У меня бывали неприятные случаи из-за того, что, задумавшись, я становился невнимателен.

- а) едва ли когда-нибудь
- в) верно нечто среднее
- с) несколько раз

171. Я лучше усваиваю материал:

- а) читая хорошо написанную книгу
- в) верно нечто среднее
- с) участвуя в коллективном обсуждении

172. Я предпочитаю действовать по-своему, вместо того чтобы придерживаться общепринятых правил.

- а) согласен
- в) не уверен
- с) не согласен

173. Прежде чем высказать свое мнение, я предпочитаю подождать, пока не буду полностью уверен в своей правоте.

- а) всегда
- в) обычно
- с) только если это практически возможно

174. Иногда мелочи нестерпимо действуют на нервы, хотя я и понимаю, что это пустяки.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

175. Я не часто говорю под влиянием момента такое, о чем мне позже приходится пожалеть.

- а) согласен
- в) не уверен
- с) не согласен

Конец седьмого столбика бланка ответов

176. Если бы меня попросили организовать сбор денег на подарок кому-нибудь или участвовать в организации юбилейного торжества:

- а) я согласился бы
- в) не знаю, что сделал бы
- с) сказал бы, что, к сожалению, очень занят

177. Какое из следующих слов не подходит к двум остальным:

- а) широкий
- в) зигзагообразный
- с) прямой

178. Слово «скоро» так относится к слову «никогда», как слово «близко» к слову:

- а) нигде
- в) далеко
- с) прочь

179. Если я совершил какой-то промах в обществе, я довольно быстро забываю об этом.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

180. Окружающим известно, что у меня много разных идей и я почти всегда могу предложить какое-то решение проблемы.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

181. Пожалуй, для меня более характерна:

- а) нервозность при встрече с неожиданными трудностями
- в) не знаю, что выбрать
- с) терпимость к желаниям (требованиям) других людей.

182. Меня считают очень восторженным человеком.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

183. Мне нравится работа разнообразная, связанная с частыми переменами и поездками, даже если она немного опасна.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

184. Я человек весьма пунктуальный и всегда настаиваю на том, чтобы все выполнялось как можно точнее.

- а) согласен
- в) верно нечто среднее
- с) не согласен

185. Мне доставляет удовольствие работа, которая требует особой добросовестности и тонкого мастерства.

- а) да
- в) верно нечто среднее
- с) нет

186. Я принадлежу к числу энергичных людей, которые всегда чем-то заняты.

- а) да
- в) не уверен
- с) нет

187. Я добросовестно ответил на все вопросы и ни одного не пропустил.

- а) да
- в) не уверен
- с) нет

«Визначення рівня самоактуалізації особистості»**(опитувальник САМОАЛ)**

1. А) Настане час, коли я заживу по-справжньому, не так, як зараз.
Б) Я впевнений, що живу по-справжньому вже зараз.
2. А) Я дуже захоплений власною професією.
Б) Не можу сказати, що мені подобається моя робота і те, чим я займаюсь.
3. А) Якщо незнайома людина зробить мені послугу, я почуваю себе зобов'язаним їй.
Б) Приймаючи послугу незнайомої людини, я не почуваю себе зобов'язаним їй.
4. А) Мені буває важко зрозуміти свої почуття.
Б) Я завжди можу зрозуміти свої почуття.
5. А) Я часто замислююсь над тим, чи правильно я поведив себе в тій або іншій ситуації.
Б) Я рідко замислююсь над тим, наскільки правильна моя поведінка.
6. А) Я внутрішньо ніяковію, коли мені говорять компліменти.
Б) Я рідко ніяковію, коли мені кажуть компліменти.
7. А) Здатність до творчості – природна властивість людини.
Б) Далеко не всі люди наділені здатністю до творчості.
8. А) У мене не завжди вистачає часу на те, щоб стежити за новинками літератури і мистецтва.
Б) Я докладаю зусиль, намагаючись стежити за новинками літератури і мистецтва.
9. А) Я часто приймаю ризиковані рішення.
Б) Мені важко приймати ризиковані рішення.
10. А) Інколи я можу дати співрозмовнику зрозуміти, що він мені здається дурним і нецікавим.
Б) Я вважаю неприпустимим дати зрозуміти людині, що вона мені здається дурною і нецікавою.
11. А) Я люблю залишати приємне “на потім”.
Б) Я не залишаю приємне “на потім”.
12. А) Я вважаю нечемним переривати розмову, якщо вона цікава тільки моєму співрозмовнику.
Б) Я можу швидко і невимушено переривати розмову, яка цікава тільки одній стороні.
13. А) Я прагну до досягнення внутрішньої гармонії.
Б) Стан внутрішньої гармонії майже недосяжний.
14. А) Не можу сказати, що я собі подобаюсь.
Б) Я собі подобаюсь.
15. А) Я думаю, що більшості людей можна довіряти.
Б) Думаю, що без крайньої необхідності людям довіряти не варто.

16. А) Погано оплачувана робота не може приносити задоволення.
Б) Цікава, творча робота – сама по собі вже винагорода.
17. А) Досить часто мені нудно.
Б) Мені ніколи не буває нудно.
18. А) Я не буду відступати від власних принципів навіть заради корисних справ, за які міг би розраховувати на людську вдячність.
Б) Я б відступив від своїх принципів заради справ, за які люди були б мені вдячні.
19. А) Інколи мені важко бути щирим.
Б) Мені завжди вдається бути щирим.
20. А) Коли я подобаюсь собі, мені здається, що я подобаюсь і оточуючим.
Б) Навіть коли я собі подобаюсь, я розумію, що є люди, яким я неприємний.
21. А) Я довіряю своїм зненацька виниклим бажанням.
Б) Свої раптові бажання я завжди намагаюся осмислити.
22. А) Я повинен бути досконалим у всьому, що я роблю.
Б) Я не занадто засмучуюсь, якщо мені не вдається бути досконалим.
23. А) Егоїзм – природна властивість будь-якої людини.
Б) Більшості людей егоїзм не властивий.
24. А) Якщо я не відразу знаходжу відповідь на питання, то можу відкласти його на деякий час.
Б) Я буду шукати відповідь на питання, що цікавить мене, незважаючи на витрати часу.
25. А) Я люблю перечитувати книги, які мені сподобались.
Б) Краще прочитати нову книгу, ніж повертатися до прочитаної.
26. А) Я намагаюся поводитись так, як очікують оточуючі.
Б) Я не схильний задумуватись над тим, чого чекають від мене оточуючі.
27. А) Минуле, нинішнє і майбутнє здаються мені єдиним цілим.
Б) Думаю, моє нинішнє не дуже пов'язане з минулим або майбутнім.
28. А) Більша частина того, що я роблю, приносить мені задоволення.
Б) Лише деякі з моїх занять по-справжньому мене тішать.
29. А) Прагнучи розібратись в характері і почуттях оточуючих, люди часто бувають нетактовні.
Б) Прагнення розібратись в характері і почуттях оточуючих людей цілком природне і виправдовує деяку нетактовність.
30. А) Я добре знаю, які почуття я здатен відчувати, а які – ні.
Б) Я ще не зрозумів до кінця, які почуття я здатен відчувати.
31. А) Я відчуваю докори сумління, якщо серджусь на тих, кого люблю.
Б) Я не відчуваю докорів сумління, якщо серджусь на тих, кого люблю.
32. А) Людина повинна спокійно ставитись до того, що вона може почути про себе від інших.
Б) Цілком природно образитись, почувши неприємну думку про себе.
33. А) Зусилля, яких вимагає пізнання істини, варті того, бо приносять користь.
Б) Зусилля, яких вимагає пізнання істини, варті того, бо приносять задоволення.

34. А) В складних ситуаціях треба діяти випробованими засобами – це гарантує успіх.
Б) В складних ситуаціях треба знаходити принципово нові рішення.
35. А) Люди рідко дратують мене.
Б) Люди часто мене дратують.
36. А) Якщо б була можливість повернути минуле, я б там багато чого змінив.
Б) Я задоволений своїм минулим і не хочу в ньому нічого змінювати.
37. А) Головне в житті – приносити користь і подобатись людям.
Б) Головне в житті – робити добро і служити істині.
38. А) Інколи я боюся виглядати занадто ніжним.
Б) Я ніколи не боюся проявляти свою ніжність.
39. А) Я вважаю, що висловити свої почуття важливо за будь-яких обставин.
Б) Не варто необдуманно висловлювати свої почуття, не зваживши ситуацію.
40. А) Я вірю в себе лише тоді, коли відчуваю, що можу вирішити свої проблеми.
Б) Я вірю в себе навіть тоді, коли не здатен вирішити свої проблеми.
41. А) Здійснюючи вчинки, люди керуються взаємними інтересами.
Б) По своїй природі люди схильні піклуватись лише про власні інтереси.
42. А) Мене цікавлять всі нововведення в моїй професійній сфері.
Б) Я скептично ставлюсь до більшості нововведень в своїй професійній області.
43. А) Я думаю, що творчість повинна приносити користь людям.
Б) Я вважаю, що творчість повинна приносити людям задоволення.
44. А) У мене завжди є своя власна точка зору з важливих питань.
Б) Формуючи свою точку зору, я схильний прислуховуватися до думок поважних і авторитетних людей.
45. А) Секс без любові не є цінністю.
Б) Навіть без любові секс – дуже значуща цінність.
46. А) Я почуваю себе відповідальним за настрій співрозмовника.
Б) Я не почуваю себе відповідальним за це.
47. А) Я легко мирюся зі своїми слабкостями.
Б) Змиритися зі своїми слабкостями мені нелегко.
48. А) Успіх в спілкуванні залежить від того, наскільки людина здатна розкрити себе іншому.
Б) Успіх в спілкуванні залежить від уміння підкреслити свої переваги і приховати недоліки.
49. А) Моє почуття самоповаги залежить від того, чого я досягнув.
Б) Моє почуття самоповаги не залежить від моїх досягнень.
50. А) Більшість людей при звичаїлися діяти “за лінією найменшого опору”.
Б) Думаю, що більшість людей до цього не схильні.
51. А) Вузька спеціалізація необхідна для вченого.
Б) Заглиблення у вузьку спеціалізацію робить людину обмеженою.
52. А) Дуже важливо, чи є у людини в житті радощі пізнання і творчості.
Б) В житті дуже важливо приносити користь людям.
53. А) Мені подобається брати участь в палких суперечках.

- Б) Я не люблю суперечок.
54. А) Я цікавлюся віщуваннями, гороскопами, астрологічними прогнозами.
Б) Подібні речі мене не цікавлять.
55. А) Людина повинна працювати заради задоволення своїх потреб і блага своєї сім'ї.
Б) Людина повинна працювати, щоб реалізувати свої здібності і бажання.
56. А) У вирішенні особистих проблем я керуюсь загальноновизнаними уявленнями.
Б) Свої проблеми я вирішую так, як вважаю за потрібне.
57. А) Воля потрібна для того, щоб стримувати бажання і контролювати почуття.
Б) Головне призначення волі – підштовхувати зусилля і збільшувати енергію людини.
58. А) Я не соромлюсь своїх слабкостей перед друзями.
Б) Мені нелегко виявляти свої слабкості навіть перед друзями.
59. А) Людині властиве прагнення до нового.
Б) Люди прагнуть до нового лише за необхідністю.
60. А) Я думаю, що вираз “вік живи – вік навчайся” є хибним.
Б) Вираз “вік живи – вік навчайся” я вважаю істинним.
61. А) Я думаю, що сенс життя полягає в творчості.
Б) Навряд чи в творчості можна знайти сенс життя.
62. А) Мені буває непросто познайомитися з людиною, яка мені симпатична.
Б) Я не маю труднощів, знайомлячись з будь-ким.
63. А) Мене засмучує, що значна частина життя минає даремно.
Б) Не можу сказати, що деяка частина мого життя минає даремно.
64. А) Для обдарованої людини є неприпустимим нехтування своїм обов'язком.
Б) Талант і здібність важать більше, ніж обов'язок.
65. А) Мені добре вдається маніпулювати людьми.
Б) Я вважаю, що маніпулювати людьми неетично.
66. А) Я намагаюся уникати засмучення.
Б) Я роблю те, що вважаю за потрібне, незважаючи на можливі засмучення.
67. А) В більшості ситуацій я не можу дозволити собі блазнювати.
Б) Є безліч ситуацій, в яких я можу дозволити собі блазнювати.
68. А) Критика на мою адресу знижує мою самооцінку.
Б) Критика практично не впливає на мою самооцінку.
69. А) Заздрість властива тільки невдахам, які вважають, що їх обійшли.
Б) Більшість людей заздрісні, хоча і намагаються це приховати.
70. А) Вибираючи для себе заняття, людина повинна враховувати його суспільну значимість.
Б) Людина повинна займатися передусім тим, що їй цікаво.
71. А) Я думаю, що для творчості необхідні знання в обраній області.
Б) Я думаю, що знання для цього зовсім не обов'язкові.
72. А) Я можу сказати, що живу з відчуттям щастя.
Б) Я не можу сказати, що живу з відчуттям щастя.
73. А) Я думаю, що люди мають аналізувати себе і своє життя.

- Б) Я вважаю, що самоаналіз приносить більше шкоди, ніж користі.
74. А) Я намагаюся знайти пояснення навіть для тих своїх вчинків, котрі роблю просто тому, що мені це хочеться.
Б) Я не шукаю пояснення для своїх дій і вчинків.
75. А) Я впевнений, що кожний може прожити своє життя так, як йому хочеться.
Б) Я думаю, що у людини мало шансів прожити своє життя так, як хотілося б.
76. А) Про людину ніколи не можна сказати із впевненістю, добра вона чи зла.
Б) Добра людина чи зла – це видно одразу.
77. А) Для творчості потрібно дуже багато вільного часу.
Б) Мені здається, що в житті завжди можна знайти час для творчості.
78. А) Зазвичай я бажаю переконати співрозмовника, що я маю рацію.
Б) В суперечці я намагаюся зрозуміти точку зору співрозмовника, а не переконати його.
79. А) Якщо я роблю щось винятково для себе, мені буває ніяково.
Б) Я не відчуваю ніяковості в такій ситуації.
80. А) Я вважаю себе творцем свого майбутнього.
Б) Навряд чи я сильно впливаю на власне майбутнє.
81. А) Вираз “добро має бути з кулаками” я вважаю правильним.
Б) Навряд чи правильний вираз “добро має бути з кулаками”.
82. А) Я думаю, недоліки людей значно помітніші, ніж їхні чесноти.
Б) Чесноти людини побачити значно легше, ніж її недоліки.
83. А) Інколи я боюся бути самим собою.
Б) Я ніколи не боюся бути самим собою.
84. А) Я намагаюся не згадувати про свої минулі неприємності.
Б) Час від часу я схильний повертатися до спогадів про минулі невдачі.
85. А) Я вважаю, що метою життя повинно бути щось значне.
Б) Я зовсім не вважаю, що метою життя неодмінно повинно бути щось значне.
86. А) Люди прагнуть того, щоб розуміти і довіряти одна одній.
Б) Замикаючись в колі власних інтересів, люди не розуміють оточуючих.
87. А) Я намагаюся не бути “білою вороною”.
Б) Я дозволяю собі бути “білою вороною”.
88. А) В довірливій бесіді люди, зазвичай, щирі.
Б) Навіть в довірливій бесіді людині важко бути щирою.
89. А) Буває, що я соромлюсь виявляти свої почуття.
Б) Я ніколи цього не соромлюсь.
90. А) Я можу робити щось для інших, не вимагаючи, щоб вони це оцінили.
Б) Я маю право очікувати від людей, що вони оцінять те, що я для них роблю.
91. А) Я виявляю свою приязнь до людини незалежно від того, чи взаємна вона.
Б) Я рідко виявляю свою приязнь до людини, не будучи впевненим, що вона взаємна.
92. А) Я думаю, що в спілкуванні потрібно відкрито виявляти своє невдоволення іншими.
Б) Мені здається, що в спілкуванні люди повинні приховувати взаємне невдоволення.

93. А) Я приймаю наявність протиріч в самому собі.
Б) Внутрішні протиріччя знижують мою самооцінку.
94. А) Я прагну відкрито висловлювати свої почуття.
Б) Думаю, що у відкритому прояві почуттів завжди є елемент нестриманості.
95. А) Я впевнений в собі.
Б) Не можу сказати, що я впевнений в собі.
96. А) Досягнення щастя не може бути головною метою людських стосунків.
Б) Досягнення щастя – головна мета людських стосунків.
97. А) Мене люблять, тому що я цього заслуговую.
Б) Мене люблять, тому що я сам здатен любити.
98. А) Нерозділене кохання здатне зробити життя нестерпним.
Б) Життя без кохання гірше, аніж нерозділене кохання в житті.
99. А) Якщо розмова не вдалася, я спробую побудувати її інакше.
Б) Зазвичай розмова не складається через неухважність співрозмовника.
100. А) Я намагаюся справити на людей гарне враження.
Б) Люди бачать мене таким, який я насправді.

**Опросник диагностики личностного симптомокомплекса
ответственности (Кочарян И.А.)**

Оцените, пожалуйста, степень своего согласия или несогласия с приведенными утверждениями, отметив каждое утверждение + или –.

Задания опросника

1. Я всегда качественно выполняю свою работу.
2. Я всегда упорно иду к своей цели.
3. Испытываю чувство вины перед родителями, если совершаю неверные поступки.
4. Никогда не подвожу свою семью.
5. Обычно, мое поведение соответствует принятым в обществе нормам и правилам.
6. Мои представления о семье сходны с родительскими.
7. Обычно, я поступаю так, как мне советуют.
8. Главное для меня в работе – это качественно ее выполнить.
9. Я всегда помогаю своему коллективу (группе).
10. Я часто фиксирую внимание на трудностях в работе (учебе).
11. Я всегда выполняю обещания при любых условиях.
12. Я всегда довожу дело до логического завершения.
13. Я всегда выполняю порученное мне задание.
14. Очень расстраиваюсь, если результат моей работы не удовлетворяет значимых для меня людей.
15. Обычно, я не совершаю те поступки, которые могут вызвать осуждение родителей.
16. Я придерживаюсь консервативной позиции в семейных отношениях.
17. Меня можно назвать правильным человеком.
18. Мое поведение спонтанно и зависит от моих желаний.
19. Я следую советам своих близких.
20. Все хорошее, что есть во мне, благодаря воспитанию, которое мне дали родители.
21. Я не обращаю внимания на сложности, которые встречаются.
22. Если с моим мнением не считаются мои близкие, меня это очень злит и огорчает.
23. Я довожу дело до конца, даже если оно мне не выгодно.
24. Обычно, я не начинаю новую работу, пока не завершу старую.
25. Я всегда выполняю ответственное поручение, но при этом испытываю негативные эмоции.
26. На работе, в учебе я придерживаюсь существующих норм и традиций и не стремлюсь их изменить.
27. Мнение значимых для меня людей, обычно, является определяющим.

28. Меня волнует несправедливость в окружающем мире, которую я не могу изменить.
29. Я потакаю своим слабостям.
30. Для меня потребности семьи важнее моих личных.
31. Мне нравится, когда мне подчиняются.
32. Я стремлюсь к достижению успеха ради своей семьи.
33. Боюсь, что порученное мне дело не выполню.
34. Для меня важно ощущать признание родителей и руководства на работе, в учебе.
35. В ситуации, когда надо сделать выбор, я поступаю так, как советует начальник.
36. В отношении своего здоровья я полностью полагаюсь на других.
37. Если я заболеваю, то применяю все меры, чтобы скорее выздороветь.
38. У меня нет каких-либо конкретных принципов или правил, которыми я руководствуюсь в жизни.
39. Считаю, что я много сделал для своих друзей.
40. Я всегда помогаю своим друзьям, даже если для меня это сложно.
41. Я скептически отношусь к мнению других.
42. Если меня или моих близких оскорбят, я обязательно накажу обидчика.
43. Я считаю, что имеет смысл доводить начатое до конца, только тогда когда, это приносит пользу окружающим.
44. Обычно, в вопросах, касающихся моего здоровья, я советуюсь с родителями.
45. Отношения с людьми я строю так, как это делают другие.
46. Я очень переживаю, если совершаю поступок, который можно назвать неправильным.
47. Я всегда завершаю начатое мною дело.
48. В трудных ситуациях я не нуждаюсь в поддержке окружающих.
49. Мои интересы часто совпадают с интересами коллектива, в котором я работаю.
50. Я всегда ответственно выполняю данное мне моей семьей задание.
51. Мнение других людей обо мне меня не волнует.
52. Обычно, я соблюдаю установленные в учебе правила.
53. Я боюсь, что сделанная мною работа может быть бесполезна.
54. Мои поступки соответствуют принятым в обществе нормам и являются правильными.
55. Я предпочитаю на прием к врачу ходить в сопровождении кого-нибудь из близких мне людей.
56. Обычно, я очень насторожено отношусь к новым знакомым.
57. Я всегда делаю только то, что мне искренне хочется.
58. К трудностям в работе я отношусь спокойно и пытаюсь с ними самостоятельно справиться.
59. Я считаю, что моим близким нужна моя помощь.
60. Если моя семья о чем-либо меня просит, я не отказываю.
61. Не люблю задумываться о своих поступках.

62. Охотно даю обещания и всегда их выполняю.
63. Я выполняю обещанное при любых обстоятельствах.
64. Я осознаю, что мои родители накладывают на меня определенные ожидания и стараюсь их реализовать.
65. Обычно, я не задумываюсь о конечном результате своих действий.
66. Мое поведение зависит не от моих собственных побуждений, а от внешней необходимости, долга.
67. Все решения я принимаю обдуманно и пытаюсь четко спрогнозировать свою деятельность.

«Шкала макиавелизма личности» (МАСН-IV)

Оцените каждое утверждение по семибалльной шкале – от «Полностью согласен» (7 баллов) до «Совершенно не согласен» (1 балл).

1. Отрывать другим истинную причину своих действий нужно топыю в том случае, если это полезно для тебя.
2. Лучший способ получать от людей что тебе надо говорить им то, что они хотят услышать.
3. Человек должен делать что-либо, только если он уверен, что это морально оправданно, т.е. правильно с нравственной точки зрения.
4. Большинство людей, в сущности, хорошие и добрые.
5. В общем-то все люди порочны, и когда-нибудь это обязательно проявляется.
6. Честность - лучшая политика в любых ситуациях.
7. Нельзя оправдывать человека, который для достижения личных целей лжет другому.
8. В общем-то, люди не хотят работать в полную силу без принуждения со стороны.
9. Лучше занимать скромное положение и быть честным, чем быть влиятельным и нечестным.
10. Когда просишь кого-либо сделать что-то для тебя, лучше сказать о настоящей причине, по которой тебе это необходимо, чем придумывать более веские аргументы.
11. Большинство из тех, кто достиг высокого положения в обществе, являются порядочными и безупречными в нравственном отношении людьми.
12. Человек, полностью доверяющий кому-то другому, напрашивается на неприятности.
13. Большинство преступников отличается от остальных людей в основном тем, что преступники недостаточно умы, и поэтому они попадают.
14. Большинство людей - смелые.
15. Лстить нужным людям - значит проявлять мудрость.
16. Можно быть человеком хорошим во всех отношениях.
17. Ошибаются те, кто считает, что большинство людей являются простаками, которых легко обвести вокруг пальца.
18. Дня того, кто хочет сделать карьеру, плавное - не хорошо работать, а уметь обходить формальности и ради достижения цели не бояться идти на мелкие правонарушения.
19. Неизлечимо больные люди с их согласия могут быть умерщвлены.
20. Большинство людей легче забывают о смерти собственных родителей, чем о потере своей собственности.